

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ESKİ YUNAN VE ROMA KAYNAKLARINDA
ZERDÜŞTLÜK VE TARİHİ ROLÜ**

Hazal ATAKER

**Danışman
Prof. Dr. Ş. Recai TEKOĞLU**

İZMİR - 2020

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ YUNAN VE ROMA KAYNAKLARINDA ZERDÜŞTLÜK VE TARİHİ
ROLÜ

Hazal ATAKER

Danışman
Prof. Dr. Ş. Recai TEKOĞLU

İZMİR - 2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Eski Yunan Ve Roma Kaynaklarında Zerdüştlük Ve Tarihi Rolü” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../.....

Hazal Ataker

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Eski Yunan ve Roma Kaynaklarında Zerdüştlük ve Tarihi Rolü

Hazal ATAHER

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Dünyanın yaşayan en eski dinlerinden biri olan Zerdüştlüğün, Antik Yunan ve Roma kaynakları perspektifinden değerlendirilmesi ve incelenmesi esas alınmıştır. Bu bağlamda, Zerdüştlüğün yaşadığı tarihsel süreç ele alınarak, Akhaemenid döneminde ortaya çıkışı ve Büyük İskender'in gelişi ile dinin yaşadığı tahribat, Parth dönemindeki dinin rekonstrüksiyon süreci ve Sasani dönemindeki dinin kimliğe bürünmesi sırasıyla incelenmiştir. Ardından, Zerdüştlükteki temel kavramlar tartışmalarıyla sunularak, yarattığı etkiler değerlendirilmiştir. Ve son olarak, bu çalışmanın ana hedefi olan, Antik Yunan ve Roma literatürünün, Zerdüştlüğe bakış açısı ele alınarak, Zoroaster figürü, dini ritüeller, Magların varlığı, büyü ve astrolojideki yeri incelenen materyaller ile son bulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Zerdüştlük, Antik Yunan ve Roma, Zoroaster, Maglar, Akhaemenid, Dini Ritüel.

ABSTRACT
Master's Thesis
Zoroastrianism in Ancient Greek and Roman Sources and Its Historical
Role
Hazal ATAKER

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

In this thesis, Zoroastrianism, which is an oldest living religion in the World, is aimed to analyze and evaluate from the perspective of Ancient Greek and Roman sources. In this regard, the study, by dealing with historical process of Zoroastrianism, examines respectively its emergence in Achaemenid era, the corruption of the religion after the arrival of Alexander the Great, the process of its reconstruction in the Parthian era and the impersonation of religion in the Sasanian era. After that the elemental notions of Zoroastrianism is presented with their debates and it is evaluated their effects. Finally, by coping with the attitude of Ancient Greek and Roman vigürevüre which is the main goal of this research, the thesis ends up with materials investigated the vigüre of Zoroaster, religious rituals, existence of Magis and the position of religion in sorcery and astrology.

Keywords: Zoroastrianism, Ancient Greek and Roman, Zoroaster, Magi, Achaemenid, Religious Ritual.

İÇİNDEKİLER

ESKİ YUNAN VE ROMA KAYNAKLARINDA ZERDÜŞTLÜK VE TARİHİ ROLÜ

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜĞÜN TARİHSEL EVRELERİ

1.1. AKHAEMENİD DÖNEMİ	4
1.2. PARTH DÖNEMİ	9
1.3. SASANİ DÖNEMİ	12
1.4. AVESTA'NIN TARİHSEL SÜRECİ	15
1.5. ZERDÜŞT	17

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜKLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

2.1. AHURA MAZDA	23
2.2. ANGRA MAINYU	26
2.3. MAGLAR	28
2.4. ATEŞ KÜLTÜ	33
2.5. CHİNVAT KÖPRÜSÜ	36
2.6. YARATILIŞ	37
2.7. ANAHİTA VE MİTHRA	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTİK YUNAN VE ROMA KAYNAKLARINDA ZERDÜŞTLÜK

3.1. ZERDÜŞTLÜK ÜZERİNE BEŞ ANTİK YAZAR	41
3.1.1. Herodotos	41
3.1.2. Strabon	45
3.1.3. Diogenes Laertius	47

3.1.4.	Plutarkhos	48
3.1.5.	Agathias	50
3.2.	KLASİK LİTERATÜRDE ZERDÜŞT'ÜN YAŞADIĞI TARİH ÜZERİNE VERİLEN FARKLI BİLGİLER	53
3.3.	ZOROASTER ADINI KRAL NİNUS VE SEMİRAMİS İLE İLİŞKİLENDİREN KLASİK REFERANSLAR.....	56
3.4.	KLASİK LİTERATÜRDE ZOROASTER'İN KİMLİĞİ VE ÖLÜMÜ ÜZERİNE VERİLEN REFERANSLAR	58
3.5.	KLASİK LİTERATÜRDE ZOROASTER İLE İLGİLİ BİLGİ VEREN REFERANSLAR.....	59
3.5.1.	Phythagoras.....	59
3.5.2.	Democritus.....	62
3.5.3.	Lidyalı Xanthus.....	63
3.5.4.	Platon.....	64
3.5.5.	Eudoxus	66
3.5.6.	Dinon	66
3.5.7.	Aristoteles	67
3.5.8.	Theopompos.....	68
3.5.9.	Hermodoros	68
3.5.10.	Sotion	69
3.5.11.	Hermippos	70
3.5.12.	Plinius	72
3.5.13.	Berossus	73
3.5.14.	Movses Khorenatsi	74
3.5.15.	Cephalion	74
3.5.16.	Clementine Recognitions	75
3.5.17.	Clementine Homilies	76
3.5.18.	Dio Chrysostom.....	77
3.5.19.	Arrianus.....	80
3.5.20.	Xenophon	81
3.5.21.	Diodorus Sicilus	82
3.5.22.	Porphyrrios	84
3.5.23.	Ammianus Marcellinus	85
3.5.24.	Gregorius.....	86
3.5.25.	Appianus	87

3.5.26.	Pausanias	88
3.5.27.	Cassius Dio.....	88
3.5.28.	Philo Byblius	89
SONUÇ		91
KAYNAKÇA		94
EKLER.....		106

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
çev.	Çevirmen
ed.	Editör
MÖ.	Milattan önce
MS.	Milattan sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
EIr	Encyclopaedia Iranica
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society

GİRİŞ

Zerdüştlük, kökenleri yaklaşık 3.500 yıl öncesine uzanan, dünyanın en eski dinlerinden birisi olarak Pers topraklarında ortaya çıkmıştır.¹ Zerdüştlüğün ortaya çıktığı coğrafya, Yahudilere, Hristiyanlara, Budistlere yakın bir yer olması bakımından bu dinleri etkilediği ve bu sebeple de araştırmacılar tarafından konunun ilgi gördüğü savunulmaktadır.² Bölgede gelişen İslam akınlarıyla birlikte, Zerdüş cemaatinin İran'da bir azınlığa dönüştüğü ve daha sonra bu cemaatin Hindistan'ın güney bölgesine yerleştiği bilinmektedir.³ Günümüzde hala varlığını koruyabilmiş olan bu dinin müritleri, yaklaşık olarak 130 bin civarında olup, İngiltere, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Yeni Zelanda, Körfez Ülkeleri ve Hindistan gibi farklı coğrafyalarda yaşamaktadırlar.⁴ Zerdüştlük inancının peygamberi olarak atfedilen Zerdüş, yaşadığı dönemde getirdiği reformlar ve özgün düşünce yapısıyla radikal bir şahıs haline gelmektedir.⁵ İnsanları, Tanrı Ahura Mazda'nın yoluna yönelterek, tek tanrı inancını savunmaktadır. Verdiği vaazlar ile inancın temel prensiplerini; "İyi İşler, İyi Sözler, İyi Eylemler" olarak üç ilke üzerine konumlandırmaktadır. Zerdüş'ün kendi öğretileri olarak bilinen *Gathalar*, bu inancın kutsal kitabı Avesta'da yer almaktadır.

Avesta'da yer alan fragmanlar, farklı dil özelliklerine sahip günümüze kadar korunabilmiş küçük bir kısımdan oluşmaktadır. Üçüncü ve altıncı yüzyıllar arasında hüküm süren Sasani kralları tarafından, Zerdüştlük inancı bir devlet politikası haline dönüştürülerek kutsal kitabın asıl formu düzenlenip, 21 ciltten oluşan bölümler halinde bir araya getirilmiştir.⁶ Avesta'nın dili üzerine filologlar tarafından birçok çalışma yapılarak, özellikle *Gathalar*ın dil yapısının incelenmesi, Hint-Avrupa ve Hint-İran dillerinin özellikleri açısından önemli veriler sunmaktadır, ayrıca arkaik İran dilinin formu hakkında değerli belgeler olarak da nitelendirilmektedir.⁷

¹ Paula R. Hartz, **Zoroastrianism**, Chelsea House Publications, 2009, s.8.

² Michael Stausberg, "On the State and Prospects of the Study of Zoroastrianism", **Published by: Brill**, Numen, Vol. 55, No. 5, 2008, s. 562.

³ Stausberg, s.562.

⁴ Hartz, s.10.

⁵ M.L. West, **The Hymns of Zoroaster**, I.B. Tauris, 2010, (Hymns), s.1.

⁶ Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, çev. Mehmet Ali İnci, Totem Yay., İstanbul, 2019, s.143.

⁷ West, Hymns, s.3.

Erken Akhaemenid döneminden itibaren Zerdüştlük inancına dair bulgular, I.Darius'un Nakş-i Rüstem'deki kraliyet yazıtıyla birlikte görülmektedir. Bu çalışmanın birinci bölümünde, Akhaemenid dönemindeki tanrı-kral ilişkisi arkeolojik bulgular ile desteklenerek incelenmektedir. Ardından ise, Akhaemenid dönemine son veren Büyük İskender'in bu inanca verdiği tahribat tartışılarak, Hellenistik dönem Zerdüştlük inancının seyri ve Pers topraklarında kurulan Parth Devleti'nin bu inanca katkısı ele alınan veriler ile kaydedilmektedir. Daha sonra ise, Parthlar'ın ardılı olarak bilinen Sasani Devleti'nin kurulmasıyla Zerdüştlük inancının gelişimi ve bu devlet tarafından benimsenen politika ayrıntılarıyla sunulmaktadır. Devamında, Avesta'nın tarihsel süreci ve Zerdüş'tün varlığı, etimolojisi ve literatürde işlenmesi kaydedilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, Zerdüştlük inancına özgü imgeler sunulmaktadır. Bu inanç ile özdeşleşen, iyi-kötü mücadelesi, ateş kültü ve Batı dillerine geçen büyü kelimesinin kökeni olan Maglar üzerine bir inceleme yapılmaktadır. Çalışmanın ana bölümünde ise, Yunan ve Roma literatüründeki, Zerdüştlük inancına dair tüm materyaller bir araya getirilerek sunulmaktadır. Klasik kaynaklarda geçen Zoroaster adına, M.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllardan itibaren rastlandığı bilinmektedir.⁸ Çalışmada toplanan materyaller üzerinden, Yunan ve Roma algısının kendisi dışındaki başka bir kültüre ve inanca bakış açısı sorunsalının cevabı aranmaktadır. Aynı zamanda, dönemin iki önemli figürü olan Kral Ninus ve Semiramis dönemine yerleştirilen Zoroaster'in yaşadığı tarih üzerine de bir inceleme yapılmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar sınırlı olmakla beraber, Zerdüştlük çalışmaları konusundan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Zerdüştlük inancı üzerine ilk bilimsel araştırmalar, 17.yüzyılda Thomas Hyde tarafından yapılmıştır ve Hyde'in hazırladığı bu çalışma, Farsça Zerdüş metninin Avrupa diline ilk çevirisini oluşturmaktadır. Daha sonra ise, 1771'de basılan Fransız Oryantalist Abraham Hyacinthe Anquetil Du Perron'un *Le Zend-Avesta* çevirisi bu alandaki öncü çalışmaları kapsamaktadır.⁹ Ardından James Darmesteter tarafından 1880'de *Zend-Avesta*'nın yeni bir versiyonu yayınlanmıştır. Bu çalışmaları bir dizi Zerdüştlük incelemeleri izlemiştir. Yakın dönemde ise, Duchesne-Guillemin ve Zaehner gibi önemli bilim insanları İran dini üzerine araştırmalar yapmıştır.

⁸ Phiroze Vasunia, **Zarathustra and Religion of Ancient Iran: The Greek and Latin Sources in Translation**, The K.R. Cama Oriental Institute, Mumbai, 2007, s.13.

⁹ Stausberg, s.562.

Zerdüştlük üzerine kapsamlı bir külliyat hazırlayan Mary Boyce ise, *A History of Zoroastrianism* adlı üç ciltlik eserinde değerli bilgiler kaydetmektedir. Ayrıca Micheal Stausberg'in *Die Religion Zarathustras* ve Albert De Jong'un *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature* adlı eserleri bu konudaki önemli çalışmalar arasındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜĞÜN TARİHSEL EVRELERİ

1.1. AKHAEMENİD DÖNEMİ

Zerdüştlük, dünyanın yaşayan en eski dinlerinden biri olarak kabul edilebilir. Yaklaşık 3.500 yıl önce Zerdüş tarafından İran'da kurulduğu rivayet edilir.¹⁰ Zerdüş'tün tarihsel kişiliği ve ortaya çıkış tarihi üzerine veriler sınırlıdır ve bu konuyla ilgili tartışmalar sürmektedir. Bu konu ile ilgili çalışmamızın ilerleyen bölümünde daha ayrıntılı bahsedilecektir. Fakat bu alanda önemli bir yere sahip olan Mary Boyce'a¹¹ göre; Zerdüş'tün mensup olduğu halkın Güney Rus steplerinde yaşayan çok sayıda İran kabilesinden biri olduğu yönündedir.¹²

Zerdüştlük dini genel yapısı itibarıyla, dualist ve eskatolojik¹³ bir forma sahip olduğu¹⁴ görece bilim insanları tarafından kabul edilmiştir. Bunun dışında barındırdığı diğer özelliklere bakacak olursak; kurtarıcı miti, iyinin mutlak zaferi ve bedenlerin yeniden dirilişi gibi¹⁵ diğer tek tanrılı dinlerden de aşına olduğumuz özelliklere sahiptir. Tek tanrılı inanç yapısıyla, temelde her şeyin yaratıcısı olan Ahura Mazda ve onun temsilcisi Zerdüş getirdiği reformlar ile bu dinin şekillenmesini sağlamıştır. Pers Devleti'nin resmi dini (M.Ö 550-M.S 500 yılları arası) haline gelen Zerdüştlük, asıl kimliğini bu dönemde kazanmıştır. Devletin merkezinde Pers kralı yer alır ve kral yaptığı her şeyi Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle gerçekleştirdiğini dile getirirdi. Tanrı Ahura Mazda, kralı diğer ülkelerin hakimi kılmış ve Pers ülkesini onların mülkü vasfına taşımıştır, hiçbir kral tanrının desteği olmadan Pers ülkesini yönetemezdi.¹⁶ Tanrı Ahura Mazda tarafından yaratılan ve seçilen kral, onun iyi düzeninin bir parçası ve bu düzeni korumak için görevlendirdiği bir kişi sıfatına sahiptir.¹⁷ Bu tanrı-kral ilişkisi aynı zamanda devletin ideolojisi haline de gelmiştir. I.Darius'un, Nakş-ı

¹⁰ Hartz, s.8.

¹¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mary Boyce, **A History of Zoroastrianism**, vol. I-II.

¹² Mary Boyce, **A History of Zoroastrianism**, Vol.2, Handbuch der Orientalistik 1/8/1/2/2/2a.) Leiden/New York/Köln: EJ. Brill. 1982, s.1

¹³ Eskatoloji: Yunanca “έσχατος” yani “son” anlamına gelen sözcükten türetilmiştir. Teoloji ve felsefenin bir bölümüdür. Dünya tarihini sona erdiren olaylar ile özetle dünyanın sonu mitiyle ilgilenir.

¹⁴ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1**, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yay. 2012, s.372.

¹⁵ Eliade, s.372.

¹⁶ Amelie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakınoğu**, Cilt:2, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2013, s.394.

¹⁷ Kuhrt, s.394.

Rüstem’de bulunan mezarının sol tarafına kazınmış olan yazıt, tanrı-kral ilişkini açıklamak için iyi bir örnek olacaktır:

“Bu yeryüzünü (bumi-) yaratan, ötedeki göğü yaratan, insanı yaratan, insanlar için mutluluğu yaratan, Dareios'u yapan pek çoklarının tek kralı, pek çoklarının tek efendisi Ahuramazda yüce tanrıdır.

Ben, kralların kralı, her türlü insanı barındıran ülkelerin kralı, bu uçsuz bucaksız yeryüzünün kralı, bir Ahemeni, bir Pers, bir Pers oğlu, Aryan soyundan gelen bir Aryan, Hystaspes'in oğlu yüce kral Dareios.

Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın inayetiyle Pers ülkesi dışında ele geçirdiğim ülkeler bunlar; onlara hükmettim; bana "haraç" getirdiler; benim söylediklerimi yerine getirdiler; kanunum (data-) onları bağladı; Media, Elam, Parthia, Aria, Baktria, Sogdiana, Harezm, Drangiana, Sattagydia, Kandahar, Hindistan, hauma (sarhoş eden ayın içkisi) içen İskitler, sivri tepeli şapka giyen İskitler, Babil, Assur, Arabistan, Mısır, Ermenistan, Kappadokia, Sardes, İonia, deniz aşırı yaşayan İskitler, Trakya, petatos (Yunanlıların giydiği bir tür şapka) giyen İskitler, Libyalılar, Ethiopialılar, Maka insanları, Karialılar.

Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda bu yeryüzünün keşmekeş halini görünce onu bana bağışladı, beni kral yaptı; ben kralım. Ahuramazda'nın inayetiyle onu yatıştırdım; onlara söylediklerimi arzu ettiğim gibi yerine getirdiler. Eğer şimdi dersiniz, "Kral Dareios kaç ülkeye hâkim oldu?", tahta çıkanların heykellerine bakın, o zaman anlarsınız, siz de öğrenirsiniz: Perslinin mızrağı çok uzaklara gitmiştir; o zaman bilirsiniz: Pers hâkimi Pers ülkesinden çok uzaklara savaş açmıştır.

Kral Dareios şöyle diyor: Bütün bu yapılanların hepsini Ahuramazda'nın iradesiyle yerine getirdim. İş yapana dek Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda beni, kraliyet evimi ve bu toprakları tehlikeden korusun: Ahuramazda'dan dileğim bu, Ahuramazda bunu bana bağışlasın!

Ey insanoğlu, Ahuramazda'nın buyruğu size zıt gelmesin; doğru yoldan ayrılmayın; isyana kalkışmayın!”¹⁸

Kral Darius’un yazıtında kullandığı bu söylem ile Pers kimliğini vurguladığı ve Tanrı Ahura Mazda’nın inayetiyle krallığa ulaştığı hususuna dikkat çeker; ayrıca, “kralların kralı” ünvanıyla diğer yönetimler üzerinde hegemonya kurduğu da yazıt ile

¹⁸ çev. Kent 1953 DNa 1-38 **bkz.** Kuhrt, s.395.

ilgili ortaya çıkan ifadeler arasındadır.¹⁹ Darius'un ifadesinde bir başka dikkat çeken nokta ise, "yeryüzünün keşmekeşliğini dindirme" konusudur. Behistun yazıtı gibi başka yazıtlarda da fark edilen bu husus, yönetime karşı isyan kavramını veya var olan kaos ortamını *drauga* (yalan-sahtekarlık) terimiyle özdeşleştirir.²⁰ Klasik literatürde de sıklıkla geçen *aša-drauga* (doğruluk-yalan) ilkesi, Pers otoritesine karşı başkaldırmayı, aynı zamanda tanrı ve kral yönetimine karşı gelmeyle denk olan *drauga* kavramını ve karşılığında Ahura Mazda'nın inayetiyle başa gelmiş olan kralın yönetimine biat ile eşit dereceye sahip, *aša* ilkesini bu nokta da anlamaya yardımcı olur denebilir.²¹ Bu ifadeden hareket ile Herodotos, Persler'deki *aša* kavramı ile ilgili atıfta bulunarak, Pers eğitim sistemi hakkında veriler kaydetmiştir. *Tarih* adlı eserinde aktardığına göre; Perslerin beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnızca üç şey öğrettiklerini vurgular; bunlar: "Ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek" idi.²² Persler, yalan söylemeyi en büyük ayıp olarak nitelendirerek, doğruyu söylemenin kendi hayatlarındaki önemini ön plana çıkarmışlardır.²³ Darius'un yazıtlarında *drauga* kavramı ön planda olurken, ardılı I. Xerxes'in Persepolis'teki yazıtında, öne çıkan kavramın *arta/ aša* olduğu görülür.²⁴ Xerxes'in saltanatı sırasında, Babil'de çıkan isyan sonucu, hasıl olan kargaşayı sert bir şekilde bastırarak Marduk Tapınağını yıktırdı²⁵ ve bütün satraplıklara ferman göndererek, Persepolis'teki "*Daiva Yazıtlarını*" yönetimin diğer organlarına yeni bir emirle ilan etti.²⁶ Persepolis'teki "*Daiva Yazıtları*", Persçe-Elamca-Akadça olarak üç dilli bir formda kayaya kazınmıştır ve şu açıklamayı içerir:

"Kral Xerxes şöyle diyor: Ben kral olduğum zaman yukarıda yazdığım bu ülkelerden birinde karışıklık vardı. Bunun üzerine Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın inayetiyle o ülkeye haddini bildirdim, yatıştırdım. Ayrıca bu ülkeler arasında, daha önceden sahte tanrılara tapınılan (bir yer) vardı. Bunun üzerine

¹⁹ Wiesehöfer, s.90.

²⁰ Kuhrt, s.399; Wiesehöfer, s.58.

²¹ Bruce Lincoln, "Religion, Empire and the Spectre of Orientalism: A Recent Controversy in Achaemenid Studies", *JNES*, Vol.72, No.2, The University of Chicago Press, (2013), s.259.

²² Herodotos, *Tarih*, 1.136; Andrew G. Nichols, "The Iranian Concept Aša and Greek Views of the Persians", *Studi Classici e Orientali*, Vol. 62, Pisa University Press, (2016), s.67.

²³ Herodotos, 1.138; Prods Oktor Skjærvø, *Introduction to Zoroastrianism*, ElrCiv 102a, 2005, s.31.

²⁴ Kuhrt, s.399.

²⁵ Daha sonra Büyük İskender tarafından tekrar onarımı üstlenildi.

²⁶ Albert De Jong, "Religion and Politics in Pre-Islamic Iran", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Micheal Stausberg, Oxford: Wiley Blackwell, 2015, (Religion), s.89.

*Ahuramazda'nın inayetiyle put ilahların (daivadana-) tapınağını yerle bir ettim ve "Putlara tapınılmayacak!" diye ilan ettim. Eskiden putlara tapınılan yerde ben hürmetle Ahuramazda ve arta'ya tapındım. Yanlış yapılmış başka (işler) de vardı, bunları doğru kıldım. Her şeyi Ahuramazda'nın inayetiyle yaptım. İş tamamlayana kadar Ahuramazda bana yardım etti. Bundan böyle, "bu dünyada mutlu olursam, ölünce yücelirim," diye düşünecek, Ahuramazda'nın getirdiği kanuna saygı duy, Ahuramazda ve arta'ya saygıyla tapın. Ahuramazda'nın getirdiği kanuna saygı gösteren, Ahuramazda'ya ve arta'ya tapınan insan bu dünyada mutlu ölür, ölünce de yüceltilir."*²⁷

Pers kralı Xerxes'in bu yazıtıyla, Büyük Kyros'un enternasyonal devlet kimliğinden sıyrılarak, Xerxes'in kötü bir üne kavuşmasını sağlayacak olan bir milli devlet anlayışı ortaya koyar.²⁸ Bunun haricinde, Pers gelenekleri üzerine kapsamlı veriler kaydeden Herodotos ve Strabon, Perslerin, tanrı heykeli ya da sunak yapmadıklarını ifade eder.²⁹ Strabon, bu geleneği anlattığı pasajın devamında ise, gökleri tanrı Zeus ile ilişkilendirerek yüksek bir yerde kurban sunduklarını ve Helios'a [Güneş] ibadet ettiklerini, Mithras, Selene [Ay] ve Aphrodite adını verdikleri, ateş, toprak, rüzgar ve suya da ibadet ettiklerini söyleyerek,³⁰ doğadaki elementlerin Pers inancı için önemini açıkça ortaya koyar. Ayrıca, Pers inancında ciddi bir gücü olan Magların gerçekleştirdiği, ayin yönetme, rüya yorumlama, Kyros'un mezarına bekçilik etmek gibi görevler de bu inanç hakkında bilgi veren klasik yazarlar tarafından kaydedilmiştir.³¹

Daha önce tanrı-kral ilişkisini anlatırken, kralın, Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle başa geçtiğini ve bu mutlak otoritenin aynı zamanda bir düzen koruyucu olduğuna da değinilmişti. Var olan bu mutlak otoritenin, yani Pers kralının hangi safhaları geçerek, krallık yoluna ulaştığı ise Plutarkhos'un *Vita Artakserkes II* adlı eserinde, özgün bir ifadeyle sunulur:

"Dareios'un (II) ölümünden hemen sonra, kral (yani II. Artakserkses) Persia' da rahipler tarafından düzenlenen kraliyete hazırlık törenine katılmak üzere

²⁷ çev.Kent 1953 XPh 28-56. **bkz.** Kuhrt, ss.399-400.

²⁸ Wiesehöfer, s.76.

²⁹ Herodotos, 1.131; Strabon, **Geographika**, 15.3.13.

³⁰ Strabon, 15.3.13

³¹ Herodotos, 1.131; Strabon, 15.3.13; Arrianos, **İskender'in Seferleri**, 6.29.

Pasargadae'ye gitti. Bu tören, Athena gibi savaşçı bir tanrıçanın tapınağında yapılır: Taç giyecek kimsenin içeri girmesi, kendi giysisini çıkarıp Kyros'un kral olmadan önce giydiği kıyafeti giymesi, incir keki yemesi, melengiç çiğnemesi ve bir tas çiğ sütü son damlasına kadar içmesi gerekir. Daha başka ayinler de vardı muhtemelen, ama onlar yabancılara kapalıdır."³²

Bu pasajda, yönetim aşamasına dair birkaç sembolik ifade görülür. Birincisi, kral olacak kişinin, Pers Devleti'nin kurucu sembolik şehri haline dönüşmüş Pasargadae'ya gitmesi, daha sonra ise kralın kendi benliğinden arınarak, Kyros'a dönüşme metaforu dikkat çeker.³³ Kyros'un kıyafetlerini giyen kral, savaş tanrıçası Anahita huzurunda töreni gerçekleştirerek ve kraliyet törenine geçişi simgeleyen yiyecekleri tadarak bir sonraki evreye adım atmış olur.³⁴ Ayrıca bu törene özgü kuşanılan kıyafetler içerisinde; kralın özel bir kraliyet kıyafeti (*kandys*) giyindiği, dik, erguvan renginde bir *tiara*³⁵ taktığı, sağ elinde bir asa ve sol elinde bir lotus çiçeği tutması ve bir mızrak ve yay kuşanması imgeleri, kraliyet yazıtlarında, mühürlerde ve sikkelerde karşılaşılan bir özelliktir.³⁶ II. Artaxerxes'in yazıtlarından bilindiği kadarıyla, tanrı Ahura Mazda dışında geçen Anahita ve Mithra isimleri, sadece bu kralın yazıtlarına özgüdür.³⁷ Anahita ve Mithra kültlerini kapsayan bu süreç tartışmalı bir konudur. Başka bir tartışmalı konu ise, İran inanç sistemi üzerine araştırma yapan bilim insanlarının üzerinde durduğu, Akhaemenidlerin gerçekten Zerdüş inancına sahip olup olmadığı konusudur.³⁸ Bu konu üzerine çeşitli teoriler ileri sürüldüğü görülür. Ancak, II. Artaxerxes'in saltanatı sırasında Zerdüş inancını bünyesinde barındıran tanrı isimlerinin, kendisinden önceki Persçe ay isimleri ile değiştirildiği görülmekle beraber; Anahita ve Mithra kültürünün yazıtta ve klasik literatürde bahsedilmesi ve yine klasik literatürde Zoroaster motifinin işlenmesi, Pers inancına dair önemli bir veri kaynağı sunar.³⁹ Akhaemenid döneminde gelişen Zerdüşlük

³² Kuhrt, s.406; Wiesehöfer, s.57.

³³ Albert De Jong, "Religion at the Achaemenid Court", **Der Achämenidenhof**, Herausgegeben von Bruno Jacobs und Robert Rollinger, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, (Achaemenid), s.545.

³⁴ De Jong, Achaemenid, s.545.

³⁵ Pers krallarına özgü bir başlık.

³⁶ Kuhrt, s.407; Wiesehöfer, s.57.

³⁷ De Jong, Religion, s.89.

³⁸ Skjærvø, s.26.

³⁹ William W. Malandra, "Zoroastrianism, I. Historical Review," **Encyclopædia Iranica**, 20.07.2005 erişim adresi <http://www.iranicaonline.org/articles/zoroastrianism-i-historical-review>, (13.12.2019).

inancını simgeleyen ateş tapınakları ve *drauga* ile *aša* ilkeleri gibi unsurlar aslında bu inanç ekseninde bir kanıt sunmaktadır.⁴⁰

1.2. PARTH DÖNEMİ

Büyük İskender'in Perslere karşı yaptığı seferler ve Kral III. Darius'un ölümüyle gerçekleşen imparatorluğun sona erme sürecinden itibaren, Sasani Devleti'nin kuruluşuna kadar Zerdüştlük inancına dair bilgiler kısıtlıdır.⁴¹ Bu süreç için bilinen kaynaklar ekseriyetle İran kökenli olmamakla beraber, Seleukos dönemi kaynakları, sikkeler, corpuslar ve klasik yazarlara ait bazı referansları kapsamaktadır.⁴² Armenia ve Küçük Asya'yı da içine alan veri kaynakları, tam olarak tutarlı bilgiler sunmazlar.⁴³ Dönemin Sasani kaynakları, Büyük İskender'i, Pers inancını tahribata uğratarak, Avesta'yı yok eden, tapınaklara zarar veren ve din adamları Magları öldüren biri olarak kaydederler.⁴⁴ Parthların, Zerdüşt inancına mensup olduğuna dair birtakım bulgular mevcuttur; bu bilgiler sırasıyla sunulmak istenirse şöyle verilebilir: Bir ateş rahibinin ve bir büyücünün varlığı, Nisa'dan elde edilen Zerdüşt takviminin kullanılmasını kanıtlayan belgeler, Justinus'un, onları anlatırken, ölümlerini yırtıcı hayvanların parçalaması için açıkta bıraktıklarını referans olarak vermesi şeklinde özetlenebilir.⁴⁵ Dēnkard'da verilen bilgiye göre, Büyük İskender tarafından tahribata uğratılan Avesta'nın, Parth Kralı Walaxš (Vologeses) saltanatı sırasında tekrar bir araya getirme misyonu üstlendiği bilinir.⁴⁶ Parthların ardılları olan Sasanilerin, Zerdüştlük inancına yönelik söylemine göre, Arsaklıları (Parthları) bu inancın koruyucusu olarak, kendilerini ise bu dini yeniden yapılandıranlar olarak görürler.⁴⁷

Büyük İskender'in ölümüyle geniş sınırlara ulaşan devlet hızlıca dağılır ve Büyük İskender ile başlayan Hellenleşme süreci devam eder. İskender'in generalleri, o dönem Persli eşler ile evlenmiş ve yarı Persli-yarı Yunanlı bir nesil ortaya çıkmıştır,

⁴⁰ Malandra, EIr, 2005.

⁴¹ Malandra, EIr, 2005.

⁴² Skjærvø, s.31.

⁴³ Wiesehöfer, s.208.

⁴⁴ Mary Boyce ve Frantz Grenet, **A History of Zoroastrianism, Vol. III.** Zoroastrianism Under Macedonian and Roman Rule, with a contribution by Roger Beck, Handbuch der Orientalistik 1/8/1/2/2A, Leiden/Köln: EJ. Brill, 1991, (Zoroastrianism), ss.16-17.

⁴⁵ De Jong, Religion, ss.94-95.

⁴⁶ Wiesehöfer, s.208.

⁴⁷ Malandra, EIr, 2005.

bu duruma örnek olarak, Seleukos'un halefi I. Antiochus verilebilir.⁴⁸ Seleukos kralları döneminde yeni bir gelenek ortaya çıktığı görülür, krallar kendileri için *theos* (tanrı) ve *sôtêr* (kurtarıcı) tanımlamasını kullanmaya başlarlar.⁴⁹ Parthlar döneminde, Armenia kaynakları tarafından Zerdüştlük inancının bir kimliğe büründüğü söylenebilir. Yine dönemin klasik kaynaklarından Strabon ve Pausanias'ın bahsettiği ateş tapınakları ve Zerdüşť topluluklarının mevcudiyeti elde edilen bilgiler arasındadır.⁵⁰

M.Ö. 1. yüzyılda yaşayan Kommageneli I. Antiochus'un, hem Seleukos hem de Akhaemenid kökenli bir kral olduğu bilinir ve kendisi Yunan ve Pers kültürlerinin etkileşimi için iyi bir örnek teşkil eder.⁵¹ Nomos Yazıtı olarak literatüre geçen Nemrut Dağı'ndaki Yunanca yazıt, dönemin perspektifinden bakmayı sağlamaktadır. I. Antiochus bu yazıtta, Tanrı Ahura Mazda'nın yanı sıra, diğer Yunanlı tanrıları da benimseyerek ortak bir oluşum sürecine vurgu yapar.⁵² Kommageneli I. Antiochus'a ait yazıt şu şekildedir:

“Ἐγὼ πάντων ἀγαθῶν οὐ μόνον κτῆσιν βεβαιοτάτην, ἀλλὰ καὶ ἀπόλαυσιν ἡδίστην ἀνθρώποις ἐνόμισα τὴν εὐσέβειαν, τὴν αὐτὴν τε κρίσιν καὶ δυνάμεως εὐτυχοῦς καὶ χρήσεως μακαριστῆς αἰτίαν ἔσχον, παρ'ὅλον βίον ὥφθην ἅπασι βασιλείας ἐμῆς καὶ φύλακα πιστοτάτην καὶ τέρψιν ἀμίμητον ἡγούμενος τὴν ὁσιότητα. Δι'ἧ καὶ κινδύνους μεγάλους παραδόξως διέφυγον καὶ πράξεων δυσσελπίστων εὐμηχάνως ἐπεκράτησα καὶ βίου πολυετοῦς μακαριστῶς ἐπληρώθην. Ἐγὼ πατρώϊαν [ἀ]ρχὴν [π]αρ[αλ]α[β]ῶν βασιλείαν [μ]ὲν ἐμο[ῖ]ς ὑπῆκοον θρόνοις κοινὴν θεῶν ἀπάντων εὐσεβεῖαι γνώμης ἐμῆς δίαιταν ἀπέδειξα...”

“İnanıyorum ki, tüm iyi şeylerden, dindarlık sadece en kesin mülkiyet değil, aynı zamanda insanlık için en tatlı zevktir; Aynı kararı müreffeh gücüm ve kutsanmış zevkimin sebebi olarak gördüm. Hayatım boyunca krallığımdaki herkese kutsallığın en güvenilir koruyucu ve eşsiz zevk olduğuna inanan biri olarak göründüm. Bu sayede, tüm beklentilere karşı büyük tehlikelerden kurtuldum, umutsuz durumlarda ustaca

⁴⁸ Boyce ve Grenet, Zoroastrianism, s.339.

⁴⁹ Skjærvø, s.32.

⁵⁰ Skjærvø, s.32.

⁵¹ Roger Beck, "Thus Spake not Zarathustra: Zoroastrian Pseudepigrapha of the Greco-Roman World", **A History of Zoroastrianism III**, ed.M. Boyce ve F.Grenet, Handbuch der Orientalistik, Leiden, Köln, Brill, 1991, (Zarathustra), s. 507.

⁵² Martin L. West, "The Classical World", **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism**, ed. Micheal Stausberg, Wiley Blackwell, 2015, (Classical), s.446.

*hüküm sürdüm ve mübarek derecede uzun ve dolgun bir yaşam sürdüm. Atalarımın egemenliğini devraldıktan sonra, kararımın dindarlığıyla, tahtıma itaat eden krallığın tüm tanrıların ortak evi olması gerektiğini söyledim...*⁵³

Antiochus'un yazıtında geçen, εὐσεβεία (*dindarlık*) kelimesi, bazı araştırmacılar tarafından daha önce de Akhaemenid kralları için kullanılan *aša* kavramına bir atıf olarak nitelendirilir.⁵⁴ Parth kozmolojisi ve İran kültürü üzerine, Plutarkhos'un *De Iside et Osiride* eserinde bilgiler sunulmuştur.⁵⁵ Parth dönemine ait arkeolojik bulgular incelendiğinde, Sistan'daki Kûh-e Khwâja'da ve bu süreç içerisinde gelişen, ardılı olan Sasaniler devrine kadar birkaç ateş tapınağının izine rastlanmaktadır.⁵⁶ Ādur Burzênmihr, Ādur Farrôbag (veya Farnbag), Ādur Gushnasp adlı, üç büyük kutsal ateş hakkında Zerdüştlük kitaplarından bilgi elde edilebilir ve bu kutsal ateşlerin kökeniyle ilgili Parth dönemine ya da çok daha öncesine gitmek mümkün gibi gözükmektedir. İlk kutsal ateşe dair, Parthia bölgesinde yanan bir dağ ile bağlantı kurulduğu, ikinci kutsal ateş için Wishtâsp'ın kral olduğu zamanda Horasmia'dan Fârs'a getirildiği, üçüncü kutsal ateş için ise Batı İran'da (Azerbaycan) Chêchasht Gölü (Urmia) ile bağlantı kurulduğu ve bu duruma nazaran Takht-e Soleymân'da bir tapınak inşa edildiği bilinir.⁵⁷ Daha önce Parthların, Zerdüşt inancına mensup olduğunu gösteren bulgular arasında Nisa belgelerinin öneminden bahsedilmişti. Bu antik yerden elde edilen takvim ve kavanoz gibi materyaller haricinde, ibadeti temsil eden kutsal bir yer için *âyazan* terimi kullanılır ve bu belgelerde Kanishkha'nın koruyucu tanrısı, Baktria'dan Orta Asya'yı kapsayan bölge içerisinde varlığını sürdürmüş olan Mezopotamya Tanrıçası Nana'nın, Anâhitâ ile fonetik benzerliğinden söz edilir ve birbirinin yerini almış olduğu görüşü ileri sürülür.⁵⁸ Teolojik açıdan tartışmalı bir konu olarak Zerdüştlüğün, M.Ö. 5. yüzyılda başlayan ve Parth dönemine kadar devam eden süreçte gelişen, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi tek tanrılı dinlerde de yer alan, cennet-cehennem ve yargı günü

⁵³ Nichols, s.76.

⁵⁴ Nichols, s.76.

⁵⁵ Albert De Jong, "Regional Variation in Zoroastrianism: The Case of the Parthians", **Bulletin of the Asia Institute, New Series**, Vol. 22, Zoroastrianism and Mary Boyce with Other Studies, 2008, s.18.

⁵⁶ Skjærvø, s.32.

⁵⁷ Skjærvø, ss.32-33; Albert De Jong, **Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature**, Leiden/New York: Brill, 1997, (Magi), s.349.

⁵⁸ Albert De Jong, "**Religion in Iran: The Parthian and Sasanian Periods (247 BCE - 654 CE)**", In: Salzman M.R., Adler W. (Eds.) *The Cambridge History of Religions in the Ancient World II: From the Hellenistic Age to Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, (Parthian), s.32.

kavramlarının, bu inançtan tarihsel olarak etkilenip etkilenmediği konusu merak uyandırmaktadır.⁵⁹

1.3. SASANİ DÖNEMİ

Parthlardan sonra, Güney İran'da Frataraka adlı hanedan, Sasani Devleti'nin temellerini atıyordu. *Dârâyân*, *Manuchihr*, *Wâdfradâd*, *Ardashahr* gibi isimlere sahip olan hanedan üyeleri için, Akhaemenid geleneğini sürdürdükleri söylenebilir; ayrıca, bu kralların kendileri için “tanrıların soyundan” geldikleri iddiasını ileri sürdükleri ve bu uygulama ile Büyük İskender’e özenen Seleukos krallarının izinden gittikleri anlaşılmaktadır.⁶⁰ Persepolis’te üzerinde Frataraka hanedanına ait bir tapınak kalıntısı bulunmuştur ve bu tapınağın duvarına ait bir cephede elinde barsom tutan bir rahip figürü yer almaktadır.⁶¹ Ayrıca I. Ardaşir’in yazıtlarında, tıpkı Akhaemenidlerde olduğu gibi, krallığın gücünü Tanrı Ahura Mazda’dan aldığı yönünde bir profil çizilmekte ve kendisini bir “*Mazdayasnian Lord’u*” gibi, bu dinin koruyucusu ve taşıyıcısı olarak tasvir etmektedir.⁶² Yaklaşık olarak M.S 224 yılı civarında hüküm sürmeye başlayan I. Ardaşir’in girdiği antik dünya portresini incelemek gerekirse, Akdeniz sınırlarına yayılan bir Roma Devleti ve Parthların kalıntılarını devralan bir Sasani Devleti ile karşılaşılmaktadır.⁶³ Siyasi konjonktürüne değindikten sonra, dönemin dini yapısı incelenecek olursa, henüz Hristiyanlığı benimsememiş olan, fakat yakında bu dinin temsilcisi olacak bir Roma Devleti, Orta Asya ve Doğu İran bölgesinde yayılan bir Budizm, Mezopotamya ve Pers bölgesinde varlığını sürdüren Yahudilik inancı ve yakında Pers bölgesinde tohumları atılıp, yayılmaya başlayacak olan Maniheizm inancından söz etmek doğru olacaktır.⁶⁴ Daha önce Parthların, Zerdüştlük inancını benimsediğine yer verilmişti, bu mirası devralan Sasani Devleti’nin ise aynı gelenek ile yoluna devam ettiği bilinmektedir. Ancak, Akhaemenid ve Parthlar’da görülen Zerdüştlük inancına sahip dini hoşgörü

⁵⁹ Malandra, EIr, 2005.

⁶⁰ Skjærvø, s.33.

⁶¹ Skjærvø, s.33.

⁶² George Foot Moore, “Zoroastrianism”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 5, No. 2, Cambridge University Press, Harvard Divinity School, 1912, s.201.

⁶³ De Jong, Religion, s.97.

⁶⁴ Malandra, EIr, 2005.

kavramının, Sasaniler’de uygulanmadığı ve bununla beraber, kilise-devlet birliği görüşüne sahip oldukları dikkat çekicidir.⁶⁵

Sasani döneminde, Zerdüştlük inancının gelişimine dair göze çarpan noktalar şunlardır; kutsal ateşlerin ve onlarla bağlantılı olan rahiplerin varlığında ciddi bir artış yaşanmış, takvim reformları gerçekleşmiş ve aynı zamanda Zerdüştlük inancında yer alan festivaller bir disipline oturtulmuş, kurumsallaşan bir kilise-devlet anlayışı sebebiyle toplum giderek daha keskin sınıflara ayrılmaya başlamış ve rahip-soylu sınıfının altında yer alan köylü-esnaf sınıfı ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Sasani Kralı I. Ardaşir saltanatı sürecince, bu inancı disipline etmeye çalışmış ve bu amaçla Tansar (veya Tōsar) adlı bir yardımcısı aracılığıyla dinle ilgili yeni düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Tansar’ın, Nāma-ye Tansar adlı kendi mektup nüshasından elde edilen bilgilere göre, kral tarafından ona iki görev yüklenmişti, ilki, heterodoks din anlayışından ayrılarak daha saf bir din elde etme düşüncesi, ikincisi ise, kutsal ateşlerin yayılması için teşvik etme misyonunun üstlenilmesiydi.⁶⁷ I. Ardaşir ile başlayan din reformları, II. Bahrām’ın krallık dönemine kadar devam etti ve bu dönemde Kirdēr adlı ünlü bir rahip, dönemin Zerdüştlük inancında önemli bir yere sahip oldu.⁶⁸ Kirdēr’in yazıtındaki açıklama şu şekildedir:

“Ve bundan sonra, Šāpur’un oğlu, krallar kralı, [I.] Bahram öldüğünde, Bahram’ın oğlu, imparatorlukta cömert, acil, içten, hayırsever ve dindar, krallar kralı Bahram iktidara geldi ve Hürmüz’e ve tanrılara sevgisinden ve kendi ruhunun aşkına, imparatorlukta benim rütbemi ve mevkilerimi yükseltti...Ve bütün eyaletlerde, imparatorluğun her yerinde, Hürmüz’ün ve diğer tanrıların kült eylemlerinin değerleri arttırıldı ve Zerdüşť dinine ve büyücülere imparatorlukta yüksek nişanlar verildi ve tanrılar, ‘su’, ‘ateş’ ve ‘yararlı hayvanlar’ imparatorlukta büyük bir hoşnutluk kazandılar ama Ehrimen ve putların başına büyük darbeler ve büyük zararlar geldi ve Ehrimen’in ve putların (yanlış) öğretileri, imparatorluktan kayboldu ve inanılmaz hale getirildi ve Yahudiler (yahud), Budistler (şaman), Hindular (braman), Nazarenliler (narsa), Hristiyanlar (kristiyan), vaftizciler (makdag) ve Manililer (zandik),

⁶⁵ Moore, s.201.

⁶⁶ Malandra, EIr, 2005.

⁶⁷ Moore, s.201.

⁶⁸ De Jong, Parthian, s.39.

imparatorlukta yok edildiler, bunların putları tahrip edildi, putların yuvaları yok edildi ve tanrıların evleri ve yerleri durumuna getirildi.”⁶⁹

Rahip Kirdēr’in bu önemli yazıtı, Sasani Kralı II. Bahrām’ın (M.S 276-293) döneminde, Zerdüştlüğün politik-dini bir duruma dönüşmesi ve dönemin etnisite ve dini kimliklerini yansıtması açısından önemlidir.⁷⁰ Özellikle Sasani döneminde, Zerdüştlük inancı kurumsallaşmış ve Avesta ilk kez yazıya dökülerek ‘Ehl-i Kitap’ statüsüne kavuşmuştur.⁷¹ Akhaemenid ve Parthlar da olduğu gibi, Zerdüştlük inancını kanıtlayan emareler Sasanilerde de fazlasıyla görülür. Aynı şekilde ölümlerin yırtıcı hayvanlar için açıkta bırakıldığı, ayrıca Sasani krallarının, krallık yetkisini Tanrı Ahura Mazda’dan aldıklarını ve kendilerini bu inancın koruyucusu olarak gördüklerini ve bu sebeple tanrıya kutsal ateşler ve tapınaklar adadıkları elde edilen verilerden görülmektedir.⁷² Ancak Sasaniler döneminde, Zerdüştlük inancı için, dönemin koşullarında gelişen birçok dini fraksiyon olması sebebiyle bu inanç farklı değerlendirmelere maruz kalmaktadır. Zerdüştlüğün bir kolu olarak görülen Zurvanizm⁷³, bu dönem için tartışmalı bir konu haline gelmiştir. “Zaman” isminden gelen, Zurvan’ın ikiz çocukları Tanrı Ohrmazd ve Ahriman düalist bir teoloji ile evren için mücadele eden iki ilkeyi simgelemektedir.⁷⁴ Ancak bu noktada Sasaniler’in ne ölçüde Zurvanizm’i benimsediği tartışmalıdır ve bazı araştırmacılara göre Zurvancılık, Zerdüştlük için dini bir sapkınlık olarak görülmektedir.⁷⁵ Daha sonraki yüzyıllarda gelişen İslam-Arap akımları ile Zerdüştlük inancının darbe aldığı bilinmektedir, fakat bu inanç günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.⁷⁶

⁶⁹ Wiesehöfer, ss.272-273.

⁷⁰ De Jong, Religion, ss.15-16.

⁷¹ Wiesehöfer, ss.273-274; Malandra, EIr, 2005.

⁷² Wiesehöfer, ss.273-274.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için; R. Charles Zaehner, **Zurvan: A Zoroastrian Dilemma**, adlı eserinden faydalanılabilir.

⁷⁴ Mary Boyce, “On the Orthodoxy of Sasanian Zoroastrianism”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 59, No. 1, 1996, (Sasanian), s.15.

⁷⁵ Malandra, EIr, 2005.

⁷⁶ Moore, s.202.

1.4. AVESTA’NIN TARİHSEL SÜRECİ

Avesta, Zerdüştlük inancının kutsal metinlerinden oluşan, Parsilerin, Mazdeanların kutsal kitabıdır.⁷⁷ Avesta’nın etimolojisine yönelik farklı hipotezler ileri sürülmüştür, ancak genel kabul gören kanı, Bartholomae’nin⁷⁸, *abestāg* yani Eski Persçe’de ‘*upa-stāvaka-*’ diye bilinen formun ‘övgü’ anlamına geldiği fikridir.⁷⁹ Bu kutsal metinlere ek olarak, Orta Persçe’deki (kitap Pehlevicesi), *zand* (yorumlama) terimi eklenmiştir.⁸⁰ Filolojik olarak Avesta dili incelendiğinde, Eski Persçe’nin Avesta dili ile bağlantılı olduğu görülür.⁸¹ Avesta’ya ait en eski el yazmalarının, M.S. 1288 tarihinden kalma olduğu bilinir ve bu kutsal kitabın bir araya getirilme süreci için Mazdean rahiplerine borçlu olduğuna ve Sasani Devleti’nin bu süreci sistematikleştirmesi sayesinde bugün bu kitabın bir kısmına ulaşılabilir. ⁸² Sasanilerin (M.S. 224-651) çalışmaları neticesinde, Avesta’nın yaklaşık olarak dörtte biri günümüze ulaşmıştır.⁸³ Dönemin birkaç Pehlevi kitabı, Avesta’nın tarihsel sürecini şu şekilde açıklamaktadır: Tanrı Ahura Mazdā tarafından yaratılan Avesta’nın yirmi bir adet kitabı(masks’ı), Zaratüstra tarafından Kral Vištāspa’ya sunuldu; bir başka görüşe göre ise, Dārā Dārāyān’ın (Kral Darius), biri Šasabīgān hazinesinde bulunan, diğeri de “arşivlerin evinde” (Diz ī nibišt) yer alan iki el yazması mevcuttu.⁸⁴ Büyük İskender’in, Pers topraklarını ele geçirmesinin ardından, tapınakları tahrip ettiği ve kutsal kitap fragmanlarını yok edip, dağılmasına sebep olduğu bilinmektedir.⁸⁵

Avesta’nın bir araya getirilme süreci birkaç adımda gerçekleşir. İlk girişim, Dēnkard’da yer alan bilgiye göre, Büyük İskender tarafından tahrip edilen Avesta’nın, Parth Kralı Walaxš (Vologeses) hükümrانlığı sırasında, tekrar bir araya getirme politikasının benimsenmesidir.⁸⁶ İkinci girişim ise, Sasani Kralı I. Ardašir’in, bu inancı kurumsallaşma sürecine sokarak, yardımcısı rahip Tansar’a (veya Tōsar) Parthlar’dan

⁷⁷ James Darmesteter, **The Zend Avesta**, Part I, 1880, s.xi.

⁷⁸ Bu eser için **bkz.** Christian Bartholomae, **Die Gatha’s des Avesta**, Strassburg, 1905.

⁷⁹ J. Kellens, “AVESTA i. Survey of the History and Contents of the Book,” **Encyclopaedia Iranica**, III/1, 30.12.2012, ss.35-44, erişim adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book> (27.11.2019).

⁸⁰ Boyce, Sasanian, s.14.

⁸¹ Wiesehöfer, s.142.

⁸² De Jong, Religion, s.99.

⁸³ Kellens, ss.35-44.

⁸⁴ Wiesehöfer, s.143.

⁸⁵ Malandra, EIr, 2005.

⁸⁶ Malandra, EIr, 2005; Wiesehöfer, s.208.

elde edilen kutsal metin fragmanlarını, toplama işini tamamlamasını buyurmasıdır.⁸⁷ Daha sonra ise, Sasani krallarının saltanat sırasıyla, I. Şâpûr, II. Şâpûr ve son olarak I. Kōsrow'un gerçekleştirdikleri uygulamalar ile Avesta'nın derlenip-toparlanmasını, çevirisini ve yeniden düzenlenme misyonunu üstlendikleri bilinmektedir.⁸⁸ Avesta metinlerinin bu kadar uzun süreçte bir araya getirilmesi ve bu aktarımın sözlü olarak gerçekleşmesi sebebiyle kutsal metinlerde bozulma ve kopukluk olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁹ Sasaniler döneminde kutsal metinlerin kitap formuna ulaşması ve ehl-i kitap statüsüne kavuşması önemlidir. Bu dönemde, eldeki verileri kaydetmek için fonetik bir alfabe icat edildiği ve Orta Persçe dilinin form olarak Yunanca'ya yakın bir alfabe olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Sasaniler devrine son veren Arap-İslam seferleri, bu inancın darbe almasına ve kutsal metinlerin bozulmasına sebep oldu, günümüze ulaşmış fragmanların, M.S. 9./10. yüzyıldan süregelen tek bir el yazmasının devamı olduğu düşünülmektedir.⁹¹

Günümüze ulaşan Avesta'nın, farklı amaçlar için kullanılan parçacıklı bölümlere sahip olduğu biliniyor. Bu bölümleri sırasıyla sunmak gerekirse; *Yasna*, *Visprad* (*Vispered*), *Horda Avesta*, *Siroza*, *Yaşt*, *Videvdad* ve *Parçalar*'dan oluşmaktadır. *Yasna*; Zerdüşt'e atfedilen *Gathalar*'dan ve *Yasna Haptanghaiti* adlı bölümleri içinde barındıran Avesta'nın en eski olarak kabul edilen 72 bölümlük dini metinleri içerir ve kurban ritüeli sırasında bu bölümlerin okunduğu bilinir.⁹² Burada *Gathaların* hangi dönemde yazıldığı sorunsalı ortaya çıkmaktadır. İleri sürülen bir görüşe göre, M.Ö. 1000 yılında yazıldığı kanısı ve böylece Zerdüşt'e ithaf edilen bu bölümün onun yaşadığı tarihle paralellik kurduğu da gösterilmektedir.⁹³ Ayrıca dilbilimsel araştırmalar sonucunda *Gathalar*'da kullanılan dil ile Hint *Rigveda* metinlerinde kullanılan dil arasında yakınlık saptamıştır.⁹⁴ Bir diğer bölüm *Visprad* (*Vispered*), *Yasna*'nın devamı niteliğinde olan bu bölüm, mevsim şöenlerinde, kurban ritüellerinde tanrıya yakarışlardan oluşan bir bölüm niteliğinde formülize edilmiştir.

⁸⁷ De Jong, Parthian, s.37.

⁸⁸ Kellens, ss.35-44; Boyce, Sasanian, s.17.

⁸⁹ Skjærvø, s.35.

⁹⁰ Skjærvø, s.34.

⁹¹ Moore, s.202.

⁹² Wiesehöfer, s.144.

⁹³ George G. Cameron, "Zoroaster the Herdsman", *Indo-Iranian Journal*, Vol. 10, No. 4, Brill, 1968, s.263.

⁹⁴ De Jong, Achaemenid, s.537; Aslı Hekimoğlu Akyazar, *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2015, s.15.

Horda Avesta, küçük Avesta olarak tanımlanan bu bölüm, dini sınıftan olmayan kişilerin kullandığı dualardan oluşan bölümdür; *Siroza*, otuz günlük takvimsel bir süreç ile tanrıların isimlerinin sayıldığı bölümdür; *Yaşts*, baş tanrılar için ilahilerden oluşan ve Zerdüş inancı hakkında en fazla bilgi sunan bölümdür; *Videvdad*, 21 bölümden oluşan bu metin, Daivalara karşı yasa niteliğinde olmakla beraber, aynı zamanda, kefarete ve pişmanlık gibi unsurları da içinde barındırır.⁹⁵

Günümüze ulaşabilmiş Avesta üzerine ilk inceleme, Fransız Oryantalist Anquetil Du Perron aracılığıyla gerçekleşmiştir.⁹⁶ Araştırmacı, Doğu Hindistan'a gittiği özel bir görev sırasında birçok tecrübe yaşayıp bilgiye eriştiği ve Paris'e döndükten sonra, ilk olarak 1771 yılında Zend-Avesta'nın⁹⁷ Avrupa'daki ilk çevirisini yayınladığı bilinmektedir.⁹⁸ Anquetil Du Perron'un ardından, Avesta üzerine çalışmalar devam etmiş ve yine Fransız bir Oryantalist ve dilbilimci olan James Darmesteter tarafından, 1880 yılında *Zend-Avesta* adlı bir eser yayınlanmıştır.

1.5. ZERDÜŞT

Antik çağın önemli figürlerinden biri olan Zerdüş,⁹⁹ bugün hala birçok cevaplanamamış soruyu bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Zerdüş'ün ismi, etimolojisi, tarihsel kişiliği, klasik literatürdeki yeri, Pahlavi metinlerde ve çeşitli literatürdeki yeri hakkında bilgiler sunulacaktır. Zerdüş'ün tarihsel süreci ve coğrafi yeri üzerine yapılan tartışmalara ve verilen çeşitli bilgilerden bahsedilecektir. Bu açıklamalara geçmeden önce Zerdüş'ün tarihsel varlığına dair tartışmalara değinmek faydalı olacaktır. Genel kaniye göre, Zerdüş gerçekten yaşamıştır. Araştırmacılar genellikle Zerdüş mitinin veya masalının peygamberin adı hakkında toplanmış bilgilerden ibaret olduğu konusunda hemfikirlerdir.¹⁰⁰

Zerdüş kelimesi, Zarathustra'nın Türkçeleşmiş versiyonudur. Zarathustra adı, *Gathalar*'da defalarca geçmektedir.¹⁰¹ Ancak *Yasna Haptanghâiti*'de yoktur.

⁹⁵ West, *Hymns*, s.2; Wiesehöfer, ss.144-145.

⁹⁶ Darmesteter, s.xv.

⁹⁷ Bu eser için bkz. M. Anquetil Du Perron, '*Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*, contenant les Idées Théologiques, Physiques et Morales de ce Législateur... Traduit en François sur l'Original Zend', 3 Vols. in 40, Paris, 1771.

⁹⁸ Darmesteter, s.xv.

⁹⁹ Yunanca karşılığı Zoroaster (Ζωροάστρης).

¹⁰⁰ Williams Jackson, *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York 1899, (Prophet), ss. 3-4.

¹⁰¹ Malandra, *EIr*, 2005.

Skjærvø'nun tabiriyle, Zarathustra'nın kötülükle mücadele eden bir sembol olduğunu ve Tanrı Ahura Mazda'nın bu peygamber vasıtasıyla insanlığa bilgiler ilettiği verisi Avesta'da mevcuttur.¹⁰² Bu adın yapısı ve anlamıyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Zerdüşt adı, Gathik veya Avesta formunda *Zarathušta* olarak geçmektedir.¹⁰³ Avesta'daki peygamber ismine atıf sürekli olarak *Zarathušta* ya da *Spitāma Zarathušta* olarak daha patronimik bir formda verilir.¹⁰⁴ Avesta formuna en yakın olarak verilebilecek kayıtlar *Jarathušta*- (Neriyosangh'ın Avesta çevirisinde) ve Bizans *Zarathroustēs* kaydı örnek gösterilebilir.¹⁰⁵ Zoroaster ismi ise, Zarathustra'nın Yunanca karşılığıdır ve *Zōroástrēs*'den türemiştir.¹⁰⁶ *Zōroástrēs* (*Ζωροάστρης*) formu ilk kez *Lidyalı Xanthus*'ta ve *Platon'a* atfedilen *Alcibiades*'te karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁷ Bunun haricinde *Diogenes Laertius* ve *Plutarkhos*'da benzer formlar ile bu bilgileri sunarlar.¹⁰⁸ Antik Yunanca'da bu isim genellikle *Ζωροάστρης* şeklinde karşımıza çıkar, fakat farklı varyasyonlar da görülür, örneğin *Ζωρόαδος*, Agathias 2.24'te *Ζωροάστρης* ile birlikte *Ζαράδης* gibi formlarda da kaydedilmiştir.¹⁰⁹ Ve dönemin ünlü tarihçisi Diodorus Siculus'un (1.94) Avesta formunu çağrıştıran – Zarathustra- *Ζαθραύστης* seslenişi de bulunmaktadır.¹¹⁰

Bazı Ermeni kaynaklarında ise, *Zradasht* olarak geçmektedir. Süryani ve Arap kaynaklarında ise Pehlevi formundaki gibi *Zaratūšt* formuna yakın kayıtlar görülür. Modern Farsça kayıtlarda adın geçiş şekilleri şu şekilde gösterilebilir; *Zartušt*, *Zardušt*, *Zarduhašt*, *Zarātušt*, *Zarādušt*, *Zartuhāšt*, *Zarāduhašt*, *Zārāhušt*. Bütün bu isimler Avesta'da geçen *Zarathušta* 'nın varyasyonlarıdır.¹¹¹

Zarathustra'nın etimolojisine bakıldığında ise, Avesta dili ve İran formları hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Ancak genel kabul gören kanı *-ušta*- sözcüğünün “deve” anlamına geldiği yönündedir.¹¹² “Zarat-“ kelimesi için “eski,

¹⁰² Skjærvø, s.49.

¹⁰³ West, Classical, s.441

¹⁰⁴ Jackson, Prophet, s.12.

¹⁰⁵ Rüdiger Schmitt, “Zoroaster i. The Name ” **Encyclopædia Iranica**; Son Güncelleme: 20.07.2002, online erişim <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-i-the-name> (19.11.2019).

¹⁰⁶ Schmitt, EIr, 2002.

¹⁰⁷ De Jong, Achaemenid, s.543; West, Classical, s.441.

¹⁰⁸ Jackson, Prophet, s.12.

¹⁰⁹ Jackson, Prophet, s.12.

¹¹⁰ Diodorus Siculus, 1.94.2: “παρὰ μὲν γὰρ Ἀριανοῖς Ζαθραύστην ἱστοροῦσι τὸν ἀγαθὸν δαίμονα πρὸς ποιήσασθαι τοὺς νόμους αὐτῷ διδόναι...”

¹¹¹ Jackson, Prophet, s.13.

¹¹² Schmitt, EIr, 2002.

yaşlı” gibi anlamlar üzerine yorumlarda bulunulmuş¹¹³, son olarak “Güzel develere sahip olan” anlamı kabul görmüştür. Yunan formunda ise, Zoroaster, Zoroastres(*Ζωροάστρης*) kelimesi Yunan halk etimolojisinden kaynaklanan yeniden yorumlama nedeniyle gerçekleşmiş olabilir, bu nedenle “ástra” kelimesine “yıldızlar” gibi bir anlam biçilmiştir.¹¹⁴ Bu konuda Schmitt’in kapsamlı bir fonetik açıklaması vardır. Dile getirilen bu anlam sebebiyle Zoroaster’e “parlayan yıldız veya yaşayan yıldız” denilmiştir.

Zerdüşt figürü ile ilgili belki de en çok tartışılan konu, onun doğduğu tarih üzerine yapılan teorilerdir. Bu konuda klasik literatürde doğduğu tarih üzerine verilen farklı atıflar görülmektedir. Yine aynı şekilde geleneksel Fars kaynaklarında, örneğin *Arda-i Viraf* ve *Bundahishn*¹¹⁵ bölümünde olduğu gibi, bunun haricinde Arap literatüründe bu bilgilerin veriliş şekilleri üzerine sırasıyla açıklama yapılacaktır. Malandra’ya göre, Zerdüştlük tarihi için en problemli konulardan biri Zarathustra’nın zaman ve mekandaki olgusudur.¹¹⁶ Onun yaşadığı dönem için, M.Ö. 6000 ile M.Ö. 600 arasında abartılı tarih aralıkları verilmektedir. Avesta’daki mevcut bilgiler araştırmacılara, Zerdüşt tarihini soruşturmak için yeterli düzeyde bilgi sunmuyor ve Kral Wistaspa’nın açıklamalarına bakıldığında ve yine kutsal metinlerden geriye kalan parçalar incelendiğinde dönemi kesin olarak kurgulayabilecek bir tarihsel aralık yakalanamamaktadır.¹¹⁷

Konu hakkında ilk olarak klasik literatürde yer alan Zerdüşt’ün yaşadığı tarihler üzerine atıflar değerlendirilecektir. Öncelikli olarak abartılı tarihler üzerinden gidilirse, Aristoteles *Felsefe Üzerine* (*περί φιλοσοφίας*) adlı eserinin birinci kitabında, Orphik teoloji ve felsefenin Mısır ve Pers bağlamında ilerleyen tarihsel süreci hakkında bir inceleme ortaya koymuştur.¹¹⁸ Bu tarihsel süreç içerisinde Zerdüşt, Platon’dan 6000 yıl önceki bir döneme yerleştirilir ve böylece 12.000 yıllık dünya periyodunun ortasında yer alan Platon’la birlikte yeni bir çağ (*aion*) başlamış olur.¹¹⁹

¹¹³ Malandra, EIr, 2005.

¹¹⁴ Beck, Zarathustra, s.523.

¹¹⁵ Bundahishn; Avestan: "İlk Yaratılış" anlamına gelen Bundahišnīh, geleneksel olarak Zoroastrian kozmogoni ve kitap Pahlavicesi’nde yazılmış bir ansiklopedi koleksiyonuna verilen isimdir. Eserin orijinal adı bilinmemektedir.

¹¹⁶ Malandra, EIr, 2005.

¹¹⁷ Williams Jackson, “On the Date of Zoroaster,” *JAOS* 17, 1896, (Zoroaster), s.1.

¹¹⁸ Eduard Zeller, **Grek Felsefesi Tarihi**, çev. Ahmet Aydoğan, Say Yay., İstanbul, 2008, s.232.

¹¹⁹ Zeller, s.232.

Yaşlı Plinius ise, *Naturalis Historia* (30.1.2) adlı eserinde Zoroaster'i Platon'un ölümünden 6000 yıl önce veya Troya Savaşı'ndan 5000 yıl önceye yerleştirme konusunda Aristoteles, Hermippus ve Knidoslu Eudoxus ile aynı fikirdedir.¹²⁰ Diogenes Laertius'un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eserinde verdiği referansa göre; Platoncu Hermodoros, Zoroastres'i Troya Savaşı'ndan 5000 yıl önceye konumlandırır, ayrıca Lidyalı Xanthus da; Zoroastres'ten, Xerxes'in Yunan seferine kadar 6000 bin yıl geçtiğini söylemiştir.¹²¹ Plutarkhos ise verdiği referansta; "...Troya Savaşı'ndan 5000 yıl önce yaşamış olması gereken büyük Zerdüşt yapıyor." sözleriyle tarihsel bir konumlandırma yapmıştır.¹²² Jackson'a göre; Yunanlılar, Zoroaster'in bin yılını 12.000 yıllık dünya periyoduna yerleştiren Perslerin açıklamalarını yanlış anlamış olmalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹²³

Klasik literatür dışında bu konuya bir başka yaklaşım ise, Zerdüşt tarafından yazılmış Gathalar'ın dili ile M.Ö. 1700'ler de yazılmış olan Rig Veda metnlerinin dilinin ortak noktalar içermesidir, bu sebeple Zerdüşt'ün de ortalama M.Ö. 1700-1500 yılları arasında yaşadığı düşünülmesidir.¹²⁴ Bu çok kabul görmüş bir teori değildir, hatta tam aksine bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Günümüz araştırmacıları, Zerdüşt'ün M.Ö. 1500 ile 1000 yılları arasındaki bir zaman dilimi içinde yaşadığını düşünmektedirler. Fakat bu tarihler bile geniş bir zaman aralığını kapsıyor, bunun sebebi ise, Zerdüşt'ün hayatından geriye kalan en eski verilerin yazılı olarak kaydedilmeden önce yaklaşık bin yıldan fazla bir süre sözlü gelenek ile taşınması denebilir, bu yüzden verilerin ne kadar doğru olduklarını tespit etmek zordur.¹²⁵ Avesta dışında veriler sunan İran kaynakları da vardır. Bu kaynaklar hem Pehlevi argümanlarına hem de Sasani geleneklerine dayanan Arap ve Bizans kaynaklarında yer almaktadır.¹²⁶ Zerdüştlük ile ilgili veriler aslında mitolojik olan kozmik bir takvime dayanmaktadır ve efsaneye göre, tarihin başlangıcı üç bin yıllık

¹²⁰ Moore, s.185.

¹²¹ Diogenes Laertius 1.2; Peter Kingsley, "Meetings with Magi: Iranian Themes among the Greeks, from Xanthus of Lydia to Plato's Academy", *JRAS*, Third Series, Vol.5, No: 2, 1995, (Magi), s.182.

¹²² Wiesehöfer, s.148; W. W. Malandra, "Zoroaster ii. General Survey" *Encyclopædia Iranica*; Son güncellenme tarihi: 20.07.2009; online erişim <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-ii-general-survey>; Roger Beck, "Zoroaster v. As Perceived by the Greeks" *Encyclopædia Iranica*; Son güncellenme tarihi: 20.07. 2002; online erişim <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-iv-as-perceived-by-the-greeks> (11.09.2019).

¹²³ Jackson, Zoroaster, ss.2-3.

¹²⁴ Akyazar, s.17.

¹²⁵ Hartz, s.24.

¹²⁶ Malandra, *Elr*, 2009.

dört evreden oluşan tarihsel bir devinimle gerçekleşir.¹²⁷ On ikinci bin yılın sonuna gelindiğinde zaman *Frašegird* ile sona erecek, bu konuda ileride daha ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir. Anlatılan zaman dizisi içinde Zarathustra bir zaman dilimi içerisine yerleştirilir. Kayıtları elimize ulaşan Fars kaynakları, yukarıda bahsi geçen kaynaklardan daha fazla ciddiye alınmıştır. Bundahish'in kronoloji bölümünde (34.1-9) ve Arda-i Viraf'da (1.2-5) bulunan kayıtlar, Arapça atıflar –Biruni, Mesudi, vd.- ile de desteklenmektedir.¹²⁸ Genel görüş, Zarathustra'nın yaşadığı dönemin Büyük İskender döneminden 258 yıl önce olması veya İskender'in hakimiyetinin sona ermesinden 272 yıl öncesine yerleştirilmesi de verilen bilgiler arasındadır.¹²⁹ Ortalama tarihlerde Arda-i Viraf, Zerdüş'tü İskender'in işgalinden üç yüz yıl önceye yerleştirir.¹³⁰ Bu çıkarımlarda esas alınan nokta, Büyük İskender ya da haleflerinin hakimiyet dönemleri ile Zerdüş'tün dinsel reformlarını kabul ettirdiği ilk kral olarak bilinen Wistaspa'nın hükmettiği tarihlerin kıstas alınmasıdır.¹³¹

Zerdüş'tün doğduğu yer konusuna bakacak olursak, bu hususta da tartışmalar görmektediriz. Uzmanlar arasında Batı İran'da yaşamadığına dair genel bir görüş olsa da, Orta Asya'yı da içine alacak şekilde ve Doğu İran'ın bazı bölgelerini kapsayarak henüz bilinmeyen belirsiz bir coğrafyada yaşadığı düşünülüyor.¹³² Ancak İran'ın doğusu ve batısındaki şehirler, onun doğduğu yer olmanın kıvancını duysalar da, eldeki bulgular İran'ın doğusunu işaret etmektedir.¹³³ Gathalar'ın dilinin arkaik özelliğinden dolayı ve dilbilimsel çalışmalar nedeniyle, peygamberin İran'ın doğusunda, kuvvetle ihtimal Harizm veya Baktria'da yaşadığı sonucuna varılmıştır.¹³⁴

Zarathuštra ya da *Zarathuštra Spitāma*'nın sonunda bulunan *Spitāma* sözcüğü, Zerdüş'tün atalarından gelen patronimik bir isimdir ve peygamberin klanını ifade eder.¹³⁵ Jackson'a göre, *Spitāma* soyadı erken Media döneminde süregelen bir kelime

¹²⁷ Moore, ss.223-224.

¹²⁸ Jackson, Zoroaster, ss.6-7.

¹²⁹ Moore, s.185.

¹³⁰ Arda-i Viraf 1.1-5: “Dürüst Zarath dünyada bugünkü dini gerçekleştirdi ve 300 yılının sonuna kadar din saflığındaydı ve erkekler ondan şüphe duymuyordu. Ancak daha sonra, kötü olan Kötü Ruh, insanları bu din konusunda şüpheli hale getirmek için, Mısır'da yaşayan Ruman İskender'i kışkırtarak şiddetli zulümle İran ülkesine geldi ve yıkım yaptı; İran idarecisini de öldürdü, başkenti ve imparatorluğu yok etti.” **bkz.** Jackson, Zoroaster, s.7.

¹³¹ Akyazar, s.17.

¹³² Malandra, EIr, 2005.

¹³³ M.N.Dhalla, **Zoroastrian Civilization**, Oxford University Press, 1922, s.24.

¹³⁴ Eliade, ss.373-374.

¹³⁵ Jackson, Prophet, s.13.

olmakla beraber, “*Beyazın soyundan*” gibi bir anlama sahiptir.¹³⁶ Gathalar’daki bilgilere göre Zerdüşt bir zaotar (Yaşt 33:16) yani *sığirtmaç*¹³⁷ ve ilahi okuyucu olarak gösterilmiştir.¹³⁸ Gathalar’da Zerdüşt’ün biyografisi ve aile hayatı ile ilgili sınırlı veriler kaydedilmiştir. Bu verilere göre, babasının adı Pouruśaspa (“atı benekli”), annesinin adı ise Dugdhova’ydı (süt sağıcı).¹³⁹ Zerdüşt evli ve iki çocuğa sahipti, ayrıca küçük kızının adı Pouruśista’ydı. (Yasna 53:3).¹⁴⁰ Zerdüşt’ün yoksul olduğu yine verilen bilgiler arasındadır. Fars argümanlarına göre, Zerdüşt’ün 77 yaşında hayatı son buldu ve Brādrēs adlı düşman bir rahip tarafından çatışma sırasında öldürüldü.¹⁴¹

Zerdüşt’ün yaratılışına dair Denkārd’da* birtakım mitolojik bilgiler saptanmıştır, bu verilerin tamamı burada sunulmaktadır: “*Ohrmazd ilk önce Zarathustra’nın “servetini” (xwarrah) ateş yoluyla doğum annesine (burdār) iletti (Dk 7.2.2-3); daha sonra onun “ruh öncesi” (Şeytan Ruhı tarafından saldırı sırasında şekillendirilen frawahr) anne (= haoma) aracılığıyla ailesine geldi (Dk. 7.2.14); ve son olarak onun “vücut maddesi” (tan gōhr) yağmur (= su) yoluyla bitkilere (Dk. 7.2.37-38) ve bitkilerden bir ineğin sütüne (Dk. 7.2.40). Zarathustra’nın annesi sütü hım ile karıştırdı ve daha sonra bu karışım ailesi tarafından içildi (Dk. 7.2.46-47). Annesi gebe kaldığında, “servet”, “ruh öncesi” ve “madde” hepsi bir araya geldi (Dk. 7.2.52).*”¹⁴²

¹³⁶ Jackson, Prophet, s.13.

¹³⁷ Cameron, ss.264-265.

¹³⁸ Malandra, EIr, 2005.

¹³⁹ Almut Hintze, “Zarathustra’s Time and Homeland: Linguistic Perspectives”, **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism**, ed. Michael Stausberg ve Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Wiley Blackwell, Oxford, 2015, s.31.

¹⁴⁰ Eliade, s.374.

¹⁴¹ Moore, s.187.

¹⁴² Skjærvø, ss.50-51.

*Denkārd; Pahlavi yazarlar tarafından 10.yüzyılda yazılan “Mazdeizm Ansiklopedisi” olarak görülür ve dinsel açıdan önemli bilgileri içerir. **bkz.** Ayrıntılı bilgi için Encyclopedia Iranica “Denkārd” maddesi.

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜKLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

2.1.AHURA MAZDA

Zerdüştlüğün Tanrısı Ahura Mazda'nın adı, Akhaemenid döneminde *Ahuramazdâ*, Parth döneminde *Aramazd*, Pahlavi döneminde *Ohrmazd* veya *Hormizd* olarak literatüre geçmiştir.¹⁴³ Ahura Mazda'nın, kökenleri eskiye dayanan Hint Rigveda metinlerinde geçen yüce Tanrı Asura'nın, Pers topraklarındaki karşılığı olduğu ileri sürülmekle beraber, bu iddia tam olarak desteklenmemektedir.¹⁴⁴ Ahura Mazda, verdiği ilk buyrukla kozmosu oluşturur ve evrendeki pek çok öge, prensipte onun yarattığı varlıklardır. Tanrının kendisi de bu oluşumlara hükmeder, isminde geçen “ahura” ve “mazdâ” sıfatları bu gücü temsil eder, ayrıca bu durum Genç Avesta'da da ilahi bir simge olarak geçmektedir.¹⁴⁵ Yasna'da geçen Ahura Mazda referansına göre, Zerdüştu onu, yaratılmamış tanrı, bilge, ebediyen var olan, hayırsever, iyi yaratıcı ve aša'nın koruyucusu gibi ifadelerle tasvir eder.¹⁴⁶ Zerdüştu, *ašavan*'ın karşısında *drəgvant*'dan yani hakikatin yalan ile mücadelesinden söz ederek, iyiliğin karşısında “Düşman Ruh” olarak *Angra Mainyu*’dan muhalif bir güç olarak bahseder ve bununla birlikte, kutsal ve cömert ruh olan *Spənta Mainyu* içinde, daha iyi bir evren yaratmak için var olan kavramsal bir güç olarak nitelendirir.¹⁴⁷ Var olan bu kutsal ruh ile Ahura Mazda arasındaki dinsel bağlantıyı, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki unsurlar ile bir araya getiren görüşler vardır, özellikle Hristiyanlığın bu konuda Zerdüştlükten etkilendiği ileri sürülür.¹⁴⁸

Işığın ve karanlığın yaratıcısı Bilge Tanrı Ahura Mazda, Zerdüştlük cemaati tarafından, güneşle ilişkilendirilir ve güneşi, ‘yükseklerin en yükseği’ olarak nitelendirirler.¹⁴⁹ İleri sürülen bir iddiaya göre, Zerdüştlüğün kendisinden önceki dinin kalıntılarından yola çıkarak, Ahura Mazda'nın dişi formu eşlerinden söz edilir ve bu

¹⁴³ M. Boyce, “Ahura Mazdā,” *Encyclopædia Iranica*, I/7, s. 684-687; Son güncelleme: 29.07.2011, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda> (25.11.2019); Skjærvø, s.16.

¹⁴⁴ Moore, s.192.

¹⁴⁵ Skjærvø, s.16.

¹⁴⁶ Mark B. Garrison, “By the Favor of Auramazda: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period”, *More Than Men, Less Than Gods, Studies On Royal Cult And Imperial Worship*, ed. Panagiotis P. Iossif, Andrzej S. Chankowski ve Catharine C. Lorber, *Studia Hellenistica* 51, Peeters Leuven - Paris - Walpole, 2011, s.21.

¹⁴⁷ Moore, ss.187-188.

¹⁴⁸ Boyce, Ahura, ss.684-687.

¹⁴⁹ R.C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London, 1961, s.65.

eşlere *Ahurānis* adı verilir, ayrıca bu eşlerin su formunda olduğu yönünde farklı iddialarda da bulunulmuştur.¹⁵⁰ Ahura Mazda'nın, Gathalar'da da belirtilen ilk eylemlerinden biri olarak, kendi varlığının unsurlarını taşıyan *Aməša Spəntas* diye adlandırılan altılık grubu yaratmasıydı, kendi öz ruhu Spənta Mainyu ile bu grup yedi rakamına tamamlanır.¹⁵¹ Bu yaratılan varlıklar, kozmosun parçaları olarak vücut bulurlar ve evrenin düzenini korumak için hizmet ederler.¹⁵² Bu inanca göre insanı da, kutsal ruhun bir parçasından yaratmıştır, yani doğrudan insan varoluşsal olarak Ahura Mazda ile bağlantılı bir canlıdır.¹⁵³ Tanrı tarafından yaratılan ilahi güce yardımcı ve iyilik-kötülük arasındaki savaşta işlevsel rol oynayan *Aməša Spəntas* 'lar, özelliklerine göre sırasıyla şöyle açıklanabilir: *Vohu Mana*, iyi aklın ruhu, insanın yaşamı boyunca tattığı iyilik ve kötülük kavramları bu ruh sayesinde tanınır. *Asha Vahista*, doğruluk ruhu, Akhaemenid yazıtlarında da sıklıkla karşılaşılan, *aša* kültüyle bağlantılıdır ve Zerdüştlük yolunda, hakikate ve kutsallığa sevk eden önemli bir ilkedir. *Khshathra Vairya*, güç ve hakimiyetin ruhu, doğrudan Ahura Mazda'nın gücünü simgeler ve yaşanan bu dünyada insanları, iyilik ve kötülüğe teşvik etme misyonuna sahiptir. *Spenta Armaity*, sevgi ve yardımseverlik ruhu, zarafeti simgeleyen bu ruh ile insanların birbirini sevmeye motivasyonunu artırır; *Haurvatat*, mükemmelliği ve mutluluğu sembolize eden ruhtur; *Ameratat*, ölümsüzlüğü ve ebedi mutluluğu simgeleyen ruhtur.¹⁵⁴

Zerdüştlük inancına göre, binlerce yıl boyunca iyiliği simgeleyen Ahura Mazda ile kötülüğü simgeleyen Angra Mainyu arasında amansız bir mücadele yaşanır, sonunda ise bir kurtarıcı miti olan *saoshyant* gelerek, insanlığı kötülüğe düşmemeleri için yönlendirir ve böylece Ahura Mazda galip gelerek, dünya erimiş metalle kaplanıp, kötülük ve cehalet yok edilir, bunun sonucunda ise saflaştırılmış bir dünya yaratılarak, yenilenme (*frashogard*) süreci yaşanır.¹⁵⁵ Burada Zerdüştlük inancını benimsemiş kişi, daha yaşanabilir ve mükemmel bir dünya yaratma amacıyla, Ahura Mazda yoluna katılır.¹⁵⁶ Ahura Mazda, insanları *aša* yoluna sevk etmek için, kendi benliklerinde yer

¹⁵⁰ Zaehner, s.65.

¹⁵¹ Boyce, Ahura, s.684-687.

¹⁵² Skjærvø, s.16.

¹⁵³ Boyce, Ahura, s.684-687.

¹⁵⁴ Moore, s.193-194.

¹⁵⁵ Moore, s.223.

¹⁵⁶ Hartz, s.15-16.

alan *fravashi* özüyle birlikte yaratmıştır ve bu öz, Ahura Mazda'dan bir parça olarak tüm canlılarda yer alır.¹⁵⁷ Yasna'da geçen bir ifadeye göre, Ahura Mazda aša'nın yaratıcısı ve adaletin koruyucusudur, bu sebeptendir ki Zarathustra, tanrısından aydınlanma ve yardım niyazında bulunarak, şu sözleri sarfeder: “*Öğret bana, ruhunun ifadesiyle...Bana bildiğin şeyleri söyle Tanrım*” böylece peygamber, tanrıdan aldığı bu misyonla, insanlığa gerçekleri anlatmayı görev edinmiştir.¹⁵⁸

Zerdüştlük inancı temel prensipte “*Mazda'ya ibadet eden (Mazdayasna)*” olarak tanımlanır, ve tüm düzen koruyucu yardımcı tanrıların, Ahura Mazda tarafından yaratıldığı ve onlardan herhangi birine ibadet edenin aslında, Tanrı Ahura Mazda'ya ibadet ettiği düşüncesi hakimdir.¹⁵⁹ Bu inancın kökeninde ahlaki uygulamalar yatar ve gerçeği söylemek, yardımsever olmak, diğer insanlara sevgiyle yaklaşmak gibi temel insan davranışlarını erdemli hale getirmeyi hedefler.¹⁶⁰ Zerdüştlük inancına mensup kişiler için dürüst olmak önemli bir ilkedir. Ahura Mazda yolundaki hayat tarzlarını üç basit kural üzerine konumlandırarak yaşarlar; bunlar: İyi düşünceler (*Humata*), İyi sözler (*Hukhta*), İyi işler (*Huvarshata*)'dır.¹⁶¹ Bu ilkelerin zıttı olan eylemler, yani kötümserlik, kibir, açgözlülük, umutsuzluk, öfke ve tembellik gibi davranışlar günah sayılır ve kınanır.¹⁶² Tüm bu eylemleri seçerken ise, Tanrı Ahura Mazda, insanlara özgür irade hakkı tanır ve seçme inisiyatifini kişiye bırakır.¹⁶³

Elde edilen bulgulara göre, Batı İran topraklarında, Ahura Mazda'ya yapılmış en erken atıf, M.Ö. 8. yüzyıl civarını kapsayan Assur metnindeki, *as-sa-ra ma-za-aš'*-in tanrılar listesinde bulunmaktadır.¹⁶⁴ Daha sonra ise, Akhaemenid kraliyet yazıtlarındaki örneklerde Ahura Mazda'nın adı sıklıkla geçmektedir. Bu konuya en iyi örnek olarak I. Darius'un Nakş-ı Rüstem'de yer alan yazıtı şu şekilde başlar:

“*Bu yeryüzünü (bumi-) yaratan, ötedeki göğü yaratan, insanı yaratan, insanlar için mutluluğu yaratan, Dareios'u yapan pek çoklarının tek kralı, pek çoklarının tek efendisi Ahuramazda yüce tanrıdır.*”¹⁶⁵

¹⁵⁷ Hartz, s.15.

¹⁵⁸ Boyce, Ahura, ss.684-687.

¹⁵⁹ Hintze, s.31.

¹⁶⁰ Philip Wilkinson, **Religions**, Published in the United States by DK Publishing, 2008, s.155.

¹⁶¹ Hartz, s.13.

¹⁶² Wilkinson, s.155.

¹⁶³ Moore, s.208.

¹⁶⁴ Hintze, s.32.

¹⁶⁵ çev. Kent 1953 DNa 1-38 **bkz.** Kuhrt, s.395.

Kral Darius ve devamında saltanata gelen Pers kralları yazıtlarında, her şeyi Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle gerçekleştirdiklerini ve *aša* yolundan sapmamaları gerektiğini vurgulamışlardır. Ayrıca, erken Akhaemenid döneminde Ahura Mazda'nın erkek figürüne sahip kanatlı imge '*xvarənah*' sembolüyle gösterildiği ileri sürülür.¹⁶⁶ Pers kraliyet yazıtları dışında, dönemin klasik literatürü de Ahura Mazda'dan söz etmiştir. Aristoteles'in *Felsefe Üzerine* adlı eserinde geçen veri şu şekildedir: "*Onlarda iyi cin (daimon) ve kötü cin olmak üzere iki ilke varmış: birinin adı Zeus ve Oromasdes, öbürünün adı ise Hades ve Areimanos imiş.*"¹⁶⁷

2.2.ANGRA MAINYU

Ahriman, kötülüğün ruhu-iblis olarak konumlandırılır ve Avesta literatüründe *Angra Mainyu* olarak geçmektedir.¹⁶⁸ Kutsal metin Gathalar'da verilen bilgilere göre, Angra Mainyu, Spənta Mainyu'nun zıt kutbunda yer alan güçtür ve bu iki ruhun arasındaki mücadele dünyanın ve insanlığın kaderi üzerine belirleyici rol oynamaktadır.¹⁶⁹ Yine Gathalar'da Angra Mainyu adının geçtiği Yasna pasajlarına göre, büyük bir seçim yapan ikiz ruhlardan biri olduğunu ve bu pasajlarda kullanıldığı biçimiyle *Aka Mainyu* isminde geçen *aka* kelimesinin "kötü" anlamına geldiği söylenmektedir.¹⁷⁰ Kötülüğün sembolü olan Angra Mainyu, kişileri *acištəm manah* ile "en kötü düşünce"ye yönelmeleri için teşvik eder.¹⁷¹ Ahura Mazda maddesinde verildiği üzere Tanrı, Spenta Mainyu ile Angra Mainyu ruhlarını yarattı ve bu ruhlar iyilik, kötülüğe galip gelene kadar mücadele içinde olacaklardır. Burada belirleyici bir rol oynayan peygamber Zerdüşt ise, geldiği dönemde *daevas* denilen varlıkları yıkıcı unsurlar olarak görüp onlara inanmayı reddeder.¹⁷²

Zerdüştlük inancına göre, Tanrı Ahura Mazda dünyayı yaratırken güzel ve düz, engebesiz bir formda meydana getirir, daha sonra kötü ruhun sahibi Angra Mainyu depremler getirerek, yeryüzünün şeklini deforme eder ve engebeli hale

¹⁶⁶ Boyce, Ahura, ss.684-687.

¹⁶⁷ Diogenes Laertius, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 1.8.

¹⁶⁸ J. Duchesne-Guillemin, "Ahriman," *Encyclopædia Iranica*, I/6-7, ss. 670-673; Güncellenme tarihi: 28.07.2011, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/ahriman> (11.09.2019).

¹⁶⁹ Moore, s.188.

¹⁷⁰ Duchesne-Guillemin, Ahriman, s.670-673.

¹⁷¹ Micheal Stausberg, "Hell in Zoroastrian History", *Numen*, Vol. 56, No. 2/3, The Uses of Hell, Brill, 2009, (Hell), s.224.

¹⁷² Wilkinson, s.152.

getirdiği düşünülür.¹⁷³ Ayrıca bu inançta yer alan düşünceye göre, Angra Mainyu kötülüğün kaynağı olarak bilinir ve tüm olumsuz özellikler; ölüm, hastalık, ıstırap gibi kötülükle bağdaşmış unsurlar, Angra Mainyu'dan kaynaklandığı düşünülür.¹⁷⁴ Tüm bunlara ek olarak, Yasna'da geçen bir ifadeye göre, varoluşların en kötüsü Angra Mainyu'dur ve cehennemi getirenin bu güç olduğuna yer verilir.¹⁷⁵ Gathik literatürde geçen başka bir veriye göre, bu ikiz ruhların yaratıcısı Ahura Mazda'dır ve bu ruhlar tanrının oğulları olarak geçmektedir; ayrıca, Ahura Mazda'nın karanlığın ve aydınlığın yaratıcısı olduğu ve "ışık, dünya ve tüm iyi şeylerin yaratıcısı" olduğu yine kaydedilen bilgiler arasındadır.¹⁷⁶

Kötülüğün ruhu Angra Mainyu için, *daeva*'ların başı nitelemesi yapılır ve kendisi için *daēvanqm daēvō* (daevaların daeva'sı) ünvanı kullanılır, burada Akhaemenid döneminde Pers krallarının "kralların kralı" ifadesiyle benzerlik kurulduğu düşünülmektedir.¹⁷⁷ Daha önce klasik literatürde, bu ikiz ruhların mücadelesinden Ahura Mazda maddesinde geçen Aristoteles üzerinden bahsedilmişti. Bu duruma bir başka örnek ise, iki ilke arasındaki mücadelenin bilinen en ayrıntılı versiyonu olarak referans alan Plutarkhos'un açıklaması şu şekildedir:

"Bununla birlikte, tanrıları hakkında, örneğin aşağıdakiler gibi birçok muhteşem hikaye anlatırlar: En saf ışıktan doğan Oromazes ve karanlıktan doğan Areimanius sürekli birbirleriyle savaş halindedir; ve Oromazes altı tanrı yarattı: ilki İyi Düşünce, ikincisi Hakikat, üçüncüsü İyi Düzenin ve geri kalanı bilgelik, zenginlik ve iyi şeylerin hazzının yaratıcısı. Fakat Areimanius sayıca bunlara eşit rakipler yarattı. Sonra Oromazes kendisini üç kat büyüttü ve onun yeryüzünden uzak olduğu kadar kendisini güneşten uzaklaştırdı ve gökyüzünü yıldızlarla süsledi. Bir yıldız, her şeyden önce bir koruyucu ve bekçi, Köpek yıldızı(Sirius) olarak belirledi. Yirmi dört tanrı yarattı ve bir yumurtanın içine koydu. Ancak Areimanius tarafından diğerlerine eşit sayıda yaratılanlar, yumurtayı delip içeri girdi; böylece kötülükler artık iyilikle birleştiriliyor. Ancak, veba ve kıtlık getirmekle uğraşan Areimanius'un bunlardan tamamen yok olacağı ve ortadan kalkacağı kararlaştırıldığı bir zaman gelecek; ve

¹⁷³ Wilkinson, s.152.

¹⁷⁴ Moore, s.203.

¹⁷⁵ Boyce, Ahura, ss.684-687.

¹⁷⁶ Stausberg, Hell, s.221; Duchesne-Guillemin, Ahriman, ss.670-673.

¹⁷⁷ Duchesne-Guillemin, Ahriman, ss.670-673.

sonra yeryüzü de düz ve engebesiz bir hale gelecek ve hepsi bir dil konuşan mutlu insanlar için bir yaşam biçimi ve bir hükümet biçimi olacaktır.”¹⁷⁸

2.3.MAGLAR

Mag kelimesi, Persçe’de *magu-*, Babil literatüründe *maguś*, Antik Grekçe’de *mágos* (μάγος) ve Latince’de ise *magus* olarak geçmektedir.¹⁷⁹ Akhaemenid, Parth ve Sasani dönemlerinde dini bir sınıfı temsil eden Maglar, özellikle Sasani döneminde başrahip statüsüne yükselerek *mowbed /magu-pati* (Mag şefi) ünvanını elde eder; Parth ve Sasani dönemlerinde bu kelime artık, Zerdüşť rahipler için kullanılmaya başlayan bir terime dönüşür.¹⁸⁰ Klasik literatürde Mag dünyasına ait en erken referans, Aeschylus’un *Persler* adlı eserinde geçen Salamis Savaşı (M.Ö. 480) sırasında “Arabus” adlı bir Mag’ın varlığından söz eden kayıttır.¹⁸¹ Ancak Maglarla ilgili ilk ayrıntılı bilgiler verip, onları tanıtan klasik yazar Herodotos’tur.¹⁸² Herodotos, Magları, Medler’in altı boyundan biri olduğunu kaydetmiştir.¹⁸³ Aynı zamanda bu sınıfı, iktidarla ilişkilendirmiş ve dini bir rolü olduğunu da anlatmıştır.¹⁸⁴ Bu konu erken kayıtlardan biri olan, I. Darius’un Behistun yazıtında da anlatılır ve M.Ö. 522’de gelişen bir olayla Gaumāta adlı Mag’ın yaptıklarından söz eder.¹⁸⁵ Bu olayı Herodotos, eserinde ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır.¹⁸⁶ Bu yazıtın Babil örneğinde Gaumāta’ya, “bir Mede... Maguś” (*ma-da-a-ma...ma-gu-śu*), Elamca örneğinde ise,

¹⁷⁸ Plutarch, *Isis and Osiris*, 47.

¹⁷⁹ Muhammad A. Dandamayev, “Magi,” *Encyclopædia Iranica*, Orijinal Baskı: 01.01.2000 online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> (23.08.2019).

¹⁸⁰ Dandamayev, *Eİr*, 2000.

¹⁸¹ Jan N. Bremmer, “The Birth of the Term ‘Magic’”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 126, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1999, s.3.

¹⁸² Marcello Carastro, “Yunanistan’da Büyünün İcadı”, *Antik Yunan*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay, 2012, s.692.

¹⁸³ Moore, s.209; De Jong, *Magi*, s.391.

¹⁸⁴ Carastro, s.692.

¹⁸⁵ A. Berriedale Keith, “The Magi”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, 1915, s.791.

¹⁸⁶ Herodotos, 3.61.: “Kyros oğlu Kambyes Mısır’da abuk sabuk işlerle oyalanadursun, iki Mag, iki kardeş, ona karşı ayaklandılar; bunlardan birisini, malını mülkünü idare etmekle görevlendirmişti; bütün iş bunun başının altından çıkıyordu. Baktı ki Smerdis’in ölümü gizli tutuluyor, bilen çok az ve halk yığınları onu yaşamakta sanıyor. Planını bunun üzerine kurdu ve saraya saldırdı. Bir erkek kardeşi vardı, demin de söylemiştim, o da ona katıldı. Bu kardeş, tıpkı Kyros’un oğlu ve Kambyes’in kardeşi olup Kambyes’in öldürttüğü Smerdis’e benziyordu. Hem yalnız benzemekle kalmıyordu, adı da onun gibi Smerdis’ti. Mag Patizeithes, ona güven verdi, bütün işleri onun adına kendi üzerine alacaktı ve götürdü tahta oturttu. Sonra her yana haberciler saldı, Mısır’a kadar, “Ordu bundan sonra,” dedi, “Kambyes’ten değil, Kyros oğlu Smerdis’ten emir alacaktır.”

onu *ma-ku-iš* olarak kaydederler.¹⁸⁷ Herodotos'un anlattığı bu olayda, Pers sarayında siyasi danışmanlık ve aynı zamanda kahinlik gibi görevler üstlenen Magların, iktidara karşı gerçekleştirdikleri bir isyan hareketinden ve ardından Pers Kralı I. Darius'un tahta geçmesiyle sonuçlanan sürecin, isyancı Magların öldürülmesiyle son bulduğunu kaydetmektedir.¹⁸⁸

Maglar'ın iktidardaki siyasi rolü dışında, ritüellerin düzenlenmesi ve rüyaların yorumlanması gibi farklı görevleri de vardı. Herodotos'a göre, Med kralı Astyages'in gördüğü rüya üzerine, rüya yorumcusu Maglar tarafından kralı korkutacak derecede düşünüyorum yorumladılar ve bunun üzerine Astyages, kızını Persli Kambyzes ile evlendirmeye karar verdi.¹⁸⁹ Herodotos ile birlikte, dönemin farklı birçok klasik yazarı da Magları, bir Med kabilesi olarak yansıtmıştır, ancak kaydedilen *magu-* kelimesi bazı araştırmacılar tarafından, Hint-Avrupa etimolojisine uymadığı ve bu terimin "Med toplumuna yerli bir ekleme" olduğu kendileri tarafından ileri sürülmektedir.¹⁹⁰ Alanın ünlü bilim insanlarından biri olan Émile Benveniste'ye göre bu terim, proto-İran dilinde sınıfsal bir oluşumu temsil etmektedir ve bu anlam Avesta literatüründe *magavan-* şeklinde geçmektedir, ayrıca bu görüşü Magların, Medler'de bir ruhban sınıfı haline geldiğini söyleyen Duchesne-Guillemain'de desteklemektedir; ancak başka bir iddiaya göre, Avesta fragmanlarında rahip kullanımı için *āθravan-* kelimesinin kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹⁹¹

Herodotos'un Maglara dair önemli referanslarda bulunduğu bir diğer konu ise, Pers Kralı Xerxes'in (M.Ö. 485-465) gerçekleştirdiği Yunan seferi sırasında yaşanan tecrübelerdir.¹⁹² İlk referansa göre, Xerxes'in savaş hazırlıkları sırasında, gördüğü rüyayı Maglara yorumlatması ve bu yoruma göre, Xerxes'in yapacağı savaşın bütün dünyaya yayılacağı ve tüm insanların ona biat edeceği yönünde olmuştur.¹⁹³ İkinci referansı ise, Magların kutsal ateşleriyle birlikte, Pers ordusuna eşlik etmesiyle beraber, Xerxes'in ordusunun Hellespontos sınırlarına kadar gelmesi ve burada yaşanan hava olayının, Maglar tarafından kralı hoşnut edecek derece de

¹⁸⁷ De Jong, Magi, ss.392-394.

¹⁸⁸ Herodotos, 3.61-79.

¹⁸⁹ De Jong, Magi, s.396.

¹⁹⁰ Dandamayev, EIr, 2000.

¹⁹¹ Dandamayev, EIr, 2000.

¹⁹² Carastro, s.692.

¹⁹³ Kingsley, Magi, s.193.

yorumlanmasıydı.¹⁹⁴ Üçüncü referansta, Skamandros nehrine varan Pers ordusu için verilir; Kral Xerxes, Priamos Pergamon'unun bulunduğu tepeye çıkar ve sonrasında İlion Athene'si için bin inek kurban ettirir ve Maglar bu topraklara sular serperek bir ritüel gerçekleştirir.¹⁹⁵ Bir sonraki referansta, Pers ordusunun Strymon nehrini kolayca geçebilmesi için, Maglar tarafından dokuz tane beyaz at kurban edilir ve kurban kaniyla bu nehir büyümlü sözler vasıtasıyla efsunlanır.¹⁹⁶ Herodotos, bu kurban törenini “mutlu bir yorum sağlamak için” olduğunu kaydeder, fakat sonrasında geliştirdiği yorumda *φαρμακείειν* fiilini kullanması dikkat çeker ve bu kelime, Yunan kült terminolojisinde yer almayan bir kelimedir ve çok yönlü bir anlamı olduğu bilinmektedir.¹⁹⁷ İlk olarak şifalı bitkiler anlamına gelse de, ilerleyen dönemler de hem “şifa” hem de “zehir” anlamlarına gelen bir kelimeye dönüştüğü bilinir.¹⁹⁸ Çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan Herodotos maddesinde, Pers ritüellerine ve cenaze adetlerine geniş yer verilmiştir. Ancak Herodotos'un, Magların eylemlerinden bahsederken, Yunan toplumunda aşına olduğu “ecza” kelimesi ile özdeşleştirdiği görülür, yazar Perslerin geleneklerini kendi dini ritüellerine benzeterek yorumlamaya çalışır, ancak cenaze adetlerine ait verdiği referansta,¹⁹⁹ bu durumun rahatsız edici olduğunu anlatır.²⁰⁰ Son olarak Herodotos, bir Mag olmadan kurban seremonisinin gerçekleştirilemeyeceğini ve bu tören esnasında Magların, tanrıların soy zincirini anlatan bir şiir okuduklarından söz etmektedir.²⁰¹

Herodotos dışında, klasik literatürden farklı isimlerinde Maglardan söz ettiği daha önce söylenmişti. Lidyalı Xanthus'un, Maglara sınırlı bir referans yaptığı, ayrıca Xenophon'un *Cyropaedia* (4.5.14 ve 8.3.11-12) adlı eserinde, Magların dini ritüeller dışında, aynı zamanda kralların çocuklarına öğretmenlik yaptıklarını ve her tahta çıkan yeni kralın gerçekleştirdiği törenlerde yer aldıklarından söz etmektedir.²⁰² Arrianus ise, *İskender'in Seferleri* adlı eserinde; Magların, Pasargadae'daki Kyros'a ait mezara bekçilik ettiklerini ve Kyros'a adak sunmak için ayda bir kere bir at aldıklarını

¹⁹⁴ De Jong, Magi, s.396.

¹⁹⁵ Herodotos, 7.43.

¹⁹⁶ Bremmer, s.5.

¹⁹⁷ Bremmer, s.5.

¹⁹⁸ Derek Collins, “Magic”, **The Oxford Handbook of Hellenic Studies**, ed. George Boys-Stones, Barbara Graziosi-Phiroze Vasunia, Oxford University Press, New York, 2009, s.542.

¹⁹⁹ Herodotos, 1.140.

²⁰⁰ Carastro, s.692.

²⁰¹ Herodotos, 1.132.

²⁰² Kingsley, Magi, ss.193-194; Keith, s.793.

kaydetmiştir.²⁰³ Maglarla ilgili bu ritüeller yazılı kaynaklar dışında, M.Ö. 5. yüzyıldan kalma Daskyleion rölyefinde tasvir edilmektedir; Maglar bu rölyefte, tunik ve pantolon giyinmiş, ağızları ve burunları örtülü olarak töreni gerçekleştirirken tasvir edilmektedir.²⁰⁴ Ayrıca, Seleukos ve Parth dönemine ait kayaya oyulmuş tasvirler ve bir de Persepolis'in kil tabletlerinde görülen mühürler üzerinde rastlanmaktadır.²⁰⁵

Magların, Zerdüştlük ile olan ilişkisi incelendiğinde, en başından itibaren Zerdüşt'ün müridi mi oldukları, yoksa bu inancı sonradan mı benimsedikleri sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Herodotos, Arrianus gibi klasik yazarlar Maglar hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Yine birkaç klasik yazarın açıklamasına göre, Maglar, Zerdüşt'ün müridleri ve takipçileriydi, hatta bazı klasik yazarlara göre ise, Zerdüşt de bir Mag olarak bilinmektedir.²⁰⁶ Modern araştırmalara bakıldığında ise, bu konuda tartışmalar görülmektedir. Zerdüşt öncesi dönemdeki Batı Pers bölgesinde yer alan Maglar hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmediği göz önünde bulundurularak, Ernst Herzfeld gibi birkaç araştırmacının yorumu şu şekildedir; Magların, Med kabilesi değil de, bir ruhban sınıfı olduklarını ve erken Akhaemenid dönemindeki Magların, Zerdüşt inancına mensup olmadıklarını ileri sürmektedirler. Duchesne-Guillemine ise, Magların başlangıçta Zerdüşt'ün öğretilerini benimseme ihtimallerinin daha az olduğunu ve sonrasında bu inanca katıldıklarını söyleyerek, Medlerin ana tanrısının Ahura Mazda yerine, Mithra olduğunu ortaya atmaktadır.²⁰⁷ Tüm bu tartışmalı teorilere rağmen, Maglar, Zerdüştlük geleneklerini uygulayan bir ruhban sınıfı olarak kabul görmüş ve Zerdüşt'ün öğretilerini benimseyerek, onun müritleri olarak adlandırılmışlardır.²⁰⁸

Zerdüşt'ün öğretileri ve buna paralel olarak gelişen Magların varlığı, Antik Yunan ve Roma dünyası için, daha çok Hellenistik dönem ve sonrasında bilinen bir kavram haline geldiği söylenebilir.²⁰⁹ Maglar ile literatürde özdeşleşen kavramlar, astroloji ve büyü terimleridir.²¹⁰ Bu durum modern Hint-Avrupa dillerindeki “büyü” (*magic, magia*) kelimesiyle bağlantı kurulmasına sebep olur. Persçe'deki *mag-* kökü

²⁰³ Arrianus, 6.29.

²⁰⁴ Dandamayev, EIr, 2000.

²⁰⁵ Dandamayev, EIr, 2000.

²⁰⁶ Bremmer, s.5.

²⁰⁷ Dandamayev, EIr, 2000.

²⁰⁸ Eliade, s.390.

²⁰⁹ Bremmer, s.7.

²¹⁰ Keith, s.794.

temel alınarak, Antik Yunancaya “μαγεία”, Latince’ye ise “*magia*” olarak geçen büyü terimi, bu kökten faydalanarak “büyücü” anlamındaki μάγος, “büyücü gibi davranmak” anlamına gelen “μαγεύειν” ve “büyücü eylemi” anlamına gelen “μάγευμα” kelimeleri türetilmiştir.²¹¹ Walter Burkert’in²¹² ileri sürdüğü teoriye göre, Münecim Kralların Pers kökenli olduğu görüşünü ortaya atmış ve büyü’nün Yunan topraklarına, M.Ö. 8-6. yüzyıllar arasında Doğudan transfer olduğunu iddia etmiştir.²¹³ M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren, *magus* kelimesinin itibarsızlaştırılmasına dair bulgular mevcut olduğu ve bu terimin daha aşağılayıcı, şarlatan, büyücü gibi kişileri tanımlamak için kullanıldığı görülür.²¹⁴ Öyle ki, dönemin Hippokratesçi hekimleri tarafından, Magların eleştirilip kınandığı ve Sophokles’in eserinde, büyücü imgesinin, şarlatanlık ile suçlanması dikkat çeker.²¹⁵ Nitekim aynı kelime, Hristiyanlık inancında yer etmeye başlayan bir kavrama dönüşür²¹⁶ ve “büyücü” terimi Eski ve Yeni Ahit’te de, ‘bilge adamlar’ olarak geçer.²¹⁷

Yunan dünyasında, büyücü kelimesinin olumsuz bir ifadeye dönüşmesinin nedeni olarak, Yunanların yabancı dinlere ve kültlere karşı bir yanlış anlama potansiyeli geliştirdikleri ve farklı dünyalardaki inançları anlamak için yeteri kadar çaba göstermedikleri ileri sürülür.²¹⁸ Yine de, Antik Yunanlar ve Romalılar arasında, μάγοι kelimesi ile Zoroaster ve Ahura Mazda’nın özdeşleştiği fikri hakimdir ve bu manevi figürlerin aynı zamanda büyü’nün mucidi olarak tanımlanması görüşü benimsenmiştir.²¹⁹

²¹¹ Carastro, ss.690-691.

²¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Walter Burkert, **Oryantalist Devrim: Erken Arkaik Çağda Yakınoğu’nun Yunan Kültürü Üzerindeki Etkisi**, 1999.

²¹³ Carastro, s.691.

²¹⁴ Dandamayev, EIr, 2000.

²¹⁵ Bremmer, s.3.

²¹⁶ Dandamayev, EIr, 2000.

²¹⁷ Robert Brown, **The Religion of Zoroaster Considered in Connection With Archaic Monotheism**, 1899, ss.2-3.

²¹⁸ Georg Luck, **Arcana Mundi: Magic and the Occult in The Greek and Roman Worlds : A Collection of Ancient Texts** / Translated, Annotated, and Introduced by Georg Luck, The Johns Hopkins University Press, 2006, ss.35-36.

²¹⁹ Luck, ss.35-36.

2.4.ATEŞ KÜLTÜ

Ateş sözcüğü, kitap Pahlavicesi'nde *ātaxš* ya da *ātarš*, Parth döneminde *ādur*, modern Farsça da ise *ādar* olarak geçmektedir.²²⁰ Ateş kültünün kökenleri, Hint-İran ocak ateşine kadar eskilere dayandığı ileri sürülmektedir, bu konunun Hint-Avrupa kökenlerini de kapsaması ihtimal dahilindedir.²²¹ Zerdüştlük inancını benimseyenler, sürekli yanan ateş ocaklarını bir gelenek haline getirerek devam etmesini sağladılar ve yaptıkları ayinlerde ateş konumunu korumaya devam etti.²²² Öyle ki, Zerdüş ateşin huzurunda ibadet etmekten mutluluk duyuyordu.²²³ Yasna (43:9)'da geçen Ahura Mazda ve Zerdüş arasındaki diyalog şu şekildedir ve durumu örneklendirir: "*Ahura Mazda "İyi Düşünce olarak" yaklaştığında ve "Tapımınla kime seslenmek istiyorsun?" diye sorduğunda, Zerdüş cevap verdi: "Senin ateşine!" ve ekledi: "Ona saygımı ifade etmek için kurban sunarken, elimden geldiğince Adalet'i düşünmek istiyorum!"*"²²⁴ Bu pasajdan da anlaşıldığı üzere, Persler için ateş kavramı aynı zamanda adalet ve *aša* unsuru ile paralellik gösterir.²²⁵

Ateş, Pers toplumunda ibadet haricinde, adli yargılama mekanizması olarak da kullanılıyordu, yalan söyleyenler ve sözleşmeyi bozmakla suçlanan kişiler, aklanmak için bu mekanizmadan geçmek zorundaydılar ve pek çok ateşi barındıran testten geçerek veya göğsüne erimiş metal dökülerek, kişinin hayatta kalıp kalamayacağı test ediliyordu. Eğer kişi canlı bir şekilde bu testi atlatmayı başarabilirse, Mithra ve koruyucu ruhlar tarafından korunan bir masuma işaretti, kişi bunu yaşarken bir yemin sürecinden geçerek, aynı zamanda kükürtlü bir karışım da içtiği biliniyor; ateş ise burada, masum ve suçluyu ayırmada önemli bir işlev görüyor ve aynı şekilde *aša-drug* ile bağlantı kurduğu gözlemlenmektedir.²²⁶ Böylece bu inanç özelinde ateş, ibadetin merkezinde yer almak dışında, adalet sağlayıcısı ve arındırma misyonuna da sahip bir kült haline dönüşmüştür.²²⁷ Ateş, Ahura Mazda'yı sembolize eder ve arındırılmış bir

²²⁰ M. Boyce, "Ātaš," *Encyclopædia Iranica*, Vol. III, Fasc.1, 15.12.1987, (Ātaš), ss.1-5, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire> (25.11.2019).

²²¹ M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, The University of Chicago Press, Chicago, 1990, (Textual), s.61.

²²² Boyce, Ātaš, ss.1-5.

²²³ Boyce, Textual, s.61.

²²⁴ Eliade, s.383.

²²⁵ Boyce, Textual, s.61.

²²⁶ Boyce, Ātaš, ss.1-5.

²²⁷ Eliade, s.383.

şekilde en yüksek gerçeği işaret eder.²²⁸ Zerdüşt rahipleri dini ritüellerini ateş huzurunda gerçekleştirirler ve bu inancın kutsanmış ateşleri, içinde Ahura Mazda'nın yıldırım vesilesiyle bir parça sunduğu kutsal ateş de dahil olmak üzere, 16 farklı kaynaktan meydana gelen kutsal ateşleri kapsar.²²⁹ Yanlış bilinenin aksine, Zerdüştler ateşe tapmazlar, ateş onlar için Ahura Mazda'yı sembolize eden bir araçtır.

Zerdüştler dini ritüellerini *ataşkada* denilen mekanlarda gerçekleştirirler. *Ataškada* kelimesi, Orta Persçe'de *ātaxš-kadag*, *kadag ī ātaxš*, Parth döneminde *ātarōšan*, Pehlevi kitaplarında ise *mān ī ātaxš*, *xānag ī ātaxš* gibi tanımlarla kayıtlara geçirilen, “ateş evi” anlamına gelen, kutsal sayılan bir yapı içerisinde sürekli yanan kutsanmış bir ateşin mevcut olduğu alanları kapsamaktadır.²³⁰ Tapınak ateşi için ilk referansa M.Ö. 4. yüzyılda Akhaemenid döneminde rastlanmaktadır.²³¹ Avesta'da ise bu konuya ilişkin herhangi bir Eski Persçe kelime ile karşılaşmadığı ileri sürülmektedir; ancak “tayin edilen yer” manasına gelen *daitya gatu*, *dadgah* gibi kelimelere rastlanmaktadır.²³² İlerleyen yüzyıllarda gerçekleşen İslam akınları ve bölgenin ele geçirilmesi sonucunda, İran Zerdüştleri ateş tapınağı için, *Dar-e Mehr* adını kullanmaya başladı ve Hindistan'a yerleşen Parsiler, *Dar-e Mehr* tanımlamasıyla birlikte Gujarati terimi olan *agīārī* kelimesini de Zerdüştlük literatüne eklenmiş oldu.²³³

Zerdüştler, ritüellerini gerçekleştirirmeden önce birtakım prosedürleri yerine getirmekle yükümlüydüler. *Ataškada*'ya girmeden önce, bedenlerinin çıplak kalan bölümlerini ateş gibi kutsal saydıkları su ile yıkarlar ve duada bulunurlar.²³⁴ Bu yapının içinde gece gündüz yanan bir ateş bulunur, içinde ateş odasının yer aldığı özel bir bölüm bulunmakla beraber, bu odada ateş saflığını bozacak herhangi bir obje yer almaz, ayrıca ateş odası dışında, bir toplantı odası ve bir kütüphane yer alır ve binanın girişi, mutluluğu ve saflığı sembolize etmek için çiçekler ve boncuklar ile

²²⁸ Hartz, ss.17-18.

²²⁹ Hartz, ss.17-18.

²³⁰ M. Boyce, “Ātaškada,” *Encyclopædia Iranica*, III/1, (Ātaškada), ss. 9-10, Güncelleme tarihi:17.08.2011 online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid>. (25.11.2019).

²³¹ Boyce, Ātaškada, ss.9-10.

²³² Boyce, Textual, ss.61-62.

²³³ Boyce, Ātaškada, ss.9-10

²³⁴ Hartz, s.18.

süslenmektedir.²³⁵ Ateş tapınakları 3 bölüme ayrılmaktadır, bunlar: *Atašh Bahram*, *Atašh Adaran* ve *Atašh Dadgah*’tır.²³⁶ *Atašh Bahram*, ateşlerin en yücesi, kozmik ateşin yedinci en yüce temsilcisi ve “her dünyevi ateşin geri dönmek istediği kutsal merkez” olarak sınıflandırılır.²³⁷ Sadece en yüksek rahip derecesine sahip kişiler bu ateş odasına girebilir, rahip ateşe müdahale etmek isterse, bunu kutsal ateşe dokunmadan *barsman* (demir çubuk) yardımıyla gerçekleştirir.²³⁸ Dünya üzerinde yalnızca on tane *atašh bahram* statüsüne sahip yer vardır, bunlardan neredeyse tamamı Hindistan’da, iki tanesi de İran coğrafyasında bulunmaktadır.²³⁹ *Atašh adaran*, *atašh bahram* kadar üst derece kutsal sayılmamakla birlikte, ikinci derece de bir kutsallığa sahiptir ve *atašh bahram*’dan farklı olarak, rahibin ateş odasına girmeden önce gerçekleştirdiği ritüel sayısı bakımından ayrılır.²⁴⁰ *Atašh dadga*, üçüncü derece bir kutsallığa sahip olan bu ateş, ev ateşine benzer bir yapıdadır ve diğer ikisinden farklı olarak, sürekli bir rahibin gözetiminde değildir; ayrıca, düğünler ve cenaze törenleri gibi toplanma seremonilerinde bu ateş kullanılmaktadır.²⁴¹

Kutsal ateşle ilgili, *Vendidad*’da geçen bir ifade şu şekildedir: “...Ahura Mazda’nın oğlu Ateş dönecek, karanlıktan doğan görünmez şeytanları öldürecek, kötü, iki büyücü ve cadı katledecek.”²⁴² Bu pasajdan anlaşıldığı üzere kutsal ateş, Genç Avesta’da Tanrı Ahura Mazda’nın oğlu olarak yansıtılmaktadır.²⁴³ Zerdüşt dini metinleri dışında, dönemin klasik literatüründe de ateşin kutsallığı ve yapılan ritüeller üzerine veriler kaydedilmiştir. Büyük İskender’in, Pers topraklarını ele geçirmesinden sonra, Zerdüştlük inancına mensup kişilerin hala inançlarını devam ettirdiği bilinir ve bu gerçekleştirilen ritüeller sırasında, kutsal atfedilen ateşin saflığının bozulmaması için, rahipler tarafından *tiara*’lar giyilir; bu nesne burun ve ağızdan çıkan nefesi

²³⁵ Mary Boyce, “On the Sacred Fires of the Zoroastrians”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 31, No. 1, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, 1968, (Sacred), s.53.

²³⁶ Boyce, Sacred, s.52.

²³⁷ Boyce, Textual, ss.61-62.

²³⁸ Akyazar, s.43.

²³⁹ Hartz, s.20.

²⁴⁰ Jivanji Jamshedji Modi, “**The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees**”, Jehangir B. Karani’s Sons Book-Sellers & Publishers “Behranji Mansion” Sir Pheeroozshaw Mehta Road, Fort, Bombay, 1937, s.189.

²⁴¹ Mario Vitalone, “Fires and the Establishment of Ätas Bahräms in the Zoroastrian Tradition” **Zoroastrian Rituals in Context**, ed. Michael Stausberg, Brill, Leiden-Boston, 2004, ss.425-426.

²⁴² Boyce, Textual, s.62.

²⁴³ Skjærvø, s.18.

önleyerek, kutsal ateşi kirletmemeye yönelik bir uygulamadır.²⁴⁴ Klasik literatürün iki ismi Strabon ve Pausanias eserlerinde ateş ritüeli ile ilgili önemli veriler kaydetmiştir. İlk olarak Strabon *Geographika* (15.3.15) adlı eserinde şu açıklamayı yapar: *“Kapadokya’da (Buradaki büyük bir Mag mezhebinin varlığından söz eder) ... ateş tapınaklarına, dikkate değer muhafazalara sahipler; Bunların ortasında büyük miktarda kül bulunan ve Magların ateşi sürekli yaktığı bir sunak var. Ve oraya, her gün girerek, yaklaşık bir saat boyunca büyüler yaparlar, ateşten önce çubuk demetlerini tutarlar ve başları kanatları yanakları ve dudaklarını örtecek kadar inen keçe bir tiarayla kaplıdır, aynı törenler Anaitis ve Omanos tapınaklarında da yapılır ve omanos heykelini alayda taşırlar.”*²⁴⁵

M.S. ikinci yüzyılda yaşamış olan gezgin Pausanias Ἑλλάδος Περιήγησις (5.27.5-6) adlı eserinde ise, bir ritüelden bahsederek şu açıklamayı yapar: *“Persler olarak adlandırılan Lidyalıların Hierocaesarea ve Hypaepa kentlerinde kutsal alanlara sahip olduklarını; ancak bu tapınakların küllerinin rengi sıradan küllerin rengi gibi olmadığını söyler. Bir Magus tapınağa girdikten ve sunakta kütükleri topladıktan sonra, ilk önce kafasına bir taç [tiara] koyar ve daha sonra barbarca bir tanrıya çağrışım yapar ve Yunanca olmayan, anlaşılabilir bir dilde bir kitaptan bir metni okur. Daha sonra yakma uygulaması yapılmaksızın odun tutuşur ve parlak bir alev filizlenir.”*²⁴⁶

2.5.CHİNVAT KÖPRÜSÜ

Chinvat köprüsü, Avesta literatüründe *Činuuatō pərətu* ismiyle geçer ve “ayırıcı köprü” anlamına gelmektedir.²⁴⁷ Zerdüşt efsanesine göre, bu dünyada yaşamını tamamlamış ruhlar ahirete geçerken bu köprüyü kullanır, bu konuya Gathalar’da da yer verilmektedir.²⁴⁸ Zerdüşt inancına göre, ölü bedenler için adil bir yargılama gerçekleşir. Yasna (46:11)’da geçen bir ifade konuyu şu şekilde özetler;

²⁴⁴ Boyce, Textual, ss.62-63.

²⁴⁵ Jacques Duchesne-Guillemin, “Zoroastrian Religion” Part: 6, Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Vol. 3(2), Cambridge University Press, 2007, (Religion), s. 872.

²⁴⁶ De Jong, Magi, s.347.

²⁴⁷ De Jong, Religion, s.92.

²⁴⁸ Aḥmad Tafazzölī, “Činwad Puhl,” *Encyclopædia Iranica*, Vol. V, Fasc. ss. 594-595; Orijinal Basım Yılı: 15.12.1991; online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/cinwad-puhl-av> (15.08.2019).

herkesin yaşamı boyunca bulunduğu seçimler üzerinden yargılanacağı bir hesap günü olduğunu, bu adil yargılama sonucunda, iyi olarak seçilenler cennete yani “Şarkı evi’ne”, kötü olarak ayrılanlar ise, ebedi olarak “Kötülük evi’nde” kalmaya mahkumdurlar.²⁴⁹ Bu ayırışma işlemi sırasında belirleyici unsurlardan birinin Chinvat köprüsü olduğu bilinmektedir ve rehber rolü üstlenen Zerdüş’tün kendisi de, Yasna’ya göre şu ifadede bulunur: *"Onların hepsiyle birlikte ben de Seçicinin Köprüsünden geçeceğim!"*²⁵⁰

Chinvat köprüsünün, kozmik dağ olarak sınıflandırılmış Harburz’un (Elburz) zirvesinde bulunduğu düşünülür ve inanışa göre, güney ucu cennete, kuzey ucu ise cehenneme çıkmaktadır.²⁵¹ Zerdüştlük inancında, adil yargılanma seremonisi şu şekilde gerçekleşir; ruhlar Vohu Manah tarafından karşılandıktan sonra, iyi ve kötüler olmak üzere köprünün girişinde ayrılırlar, daha sonra ise, yargıçlık misyonunu üstlenen Mithra ve onun yardımcıları Sraoşa ve Raşnu’nun elinde bir terazinin varlığından söz edilir.²⁵² Köprüyle ilgili dini literatürden bilinen diğer veriler ise, köprünün iki köpek tarafından korunduğu bilgisidir, ancak Bundahişn’e göre bir köpek tarafından korunmaktadır.²⁵³ Ayrıca, köprünün dokuz mızrak uzunluğuna ve genişliğine sahip olduğu da bilinmektedir.²⁵⁴ Ruhun yargılanması sırasında, iyi kimse geçerken genişleyip, rahat geçiş sağlayan köprü, kötü biri geçerken bıçak sırtı kadar keskin hale gelir.²⁵⁵ Avesta’dan bilindiği kadarıyla, Chinvat köprüsünün sahip olduğu bazı niteleyici sıfatlar bulunmaktadır ve bu sıfatların bir kısmı şu şekildedir: *“Mazda tarafından yaratılmış (mazda-δāta), doğrulukla korunan (aša pāta), Ohrmazd tarafından yaratılmış (Ohrmazd-dād), yüksek, korkulu, birçoklarının koruyucusu”*²⁵⁶ gibi Zerdüştlük literatüründe geçen çeşitli isimlerle anılır.

2.6.YARATILIŞ

Zerdüştlük inancında yaratılış kavramı, dünyanın yaratılışı düzleminde yaşanan olaylar sıralamasıyla belirli bir periyot şeklinde gerçekleştiğine inanılır. İlk

²⁴⁹ Stausberg, Hell, ss.220-239.

²⁵⁰ Eliade, s.381.

²⁵¹ Moore, s.220.

²⁵² De Jong, Religion, s.92.

²⁵³ Tafazzoli, ss. 594-595.

²⁵⁴ Moore, s.220.

²⁵⁵ Eliade, s.398.

²⁵⁶ Tafazzoli, ss. 594-595.

yaratılış sürecinin anlatıldığı ve kozmik olayların yer verildiği Pehlevi *Bundahišn* kitabının 36.bölümünde, varoluş süreci ve ardından gelişen olaylar kronolojik olarak şu şekilde verilmektedir: “12.000 yıllık zamanın hesaplanmasında ve 4 x 3.000 yıllık plana göre dünya tarihini ortaya koyar. Bununla birlikte, bu 12 bin yıl, ortaya çıkışı şöyledir, Warrag / Koç'tan başlayıp Māhīg / Balık ile biten zodyakın 12 işaretinden geçerken yılın modeline göre tasarlanıyor. Maddi dünya tarihi sadece üçüncü çağda başlar. İlk binyıl ilk fani Gayōmard'ın yaratılmasıyla başlar ve ilk kral Jamšēd ile sonuçlanır; ikinci binyıl tamamen kötü ejderha Dahāg tarafından yönetilir; üçüncü binyıl Dahāg'ın Frēdōn kahramanı tarafından yenilmesiyle başlar ve Kayanid hanedanının sonuncusu olan Wištāsp ile dönüşümünde sona erer. Dördüncü çağ, Wištāsp'ın Zardušt tarafından dönüştürülmesiyle başlar ve ilk binyılı Sasani hanedanından olma Ardašīr'in gelmesiyle sona eriyor.”²⁵⁷

Sonrasında verilen kralların kronolojik adları ve sıralamasına göre, Zerdüş'tü Büyük İskender'den 258 yıl öncesine yerleştirildiği görülmektedir.²⁵⁸

2.7.ANAHİTA VE MİTHRA

Erken Akhaemenid döneminde, Pers Kralı I. Dareius'un, Nakş-i Rüstem'de yer alan kraliyet yazıtı şu şekilde başlamaktadır: “Bu yeryüzünü (bumi-) yaratan, ötedeki göğü yaratan, insanı yaratan, insanlar için mutluluğu yaratan, Dareios'u yapan pek çoklarının tek kralı, pek çoklarının tek efendisi Ahuramazda yüce tanrıdır.”²⁵⁹ Bu pasajda, Perslerin, tek tanrıci forma sahip Ahura Mazda'nın dinini benimsediği aşıkardır, ancak ilerleyen dönemlerde Ahura Mazda dışında diğer tanrıların isimlerine de yer verildiğine rastlanmaktadır. Bu duruma örnek olarak, Persepolis'te bulunan Elamca bir tablette, “Mithra ve Baga (Varuna)” isimleri ile karşılaşılmaktadır.²⁶⁰ Daha sonra ise, Pers Kralı I. Xerxes'in Persepolis'teki “Daiva Yazıtları'nda” geçen, Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle putların tapınağını yıktığını ve putlara tapınılmasının yasak olduğu bildirgesiyle, keskinleşen ve katı bir din formuna büründüğü görülmektedir.²⁶¹ Ancak Kral II. Artaxerxes döneminde gelişen, nasıl

²⁵⁷ Malandra, EIr, 2009.

²⁵⁸ Moore, s.185.

²⁵⁹ çev. Kent 1953 DNa 1-38 **bkz.** Kuhrt, s.395.

²⁶⁰ Boyce, Ahura, ss.684-687.

²⁶¹ Kuhrt, s.399.

gerçekleştiği bilinmeyen bir dönüşümle, tekrar İndo-İran Tanrı isimlerine yer verildiğine şahitlik edilir.²⁶² II. Artaxerxes'in saltanatı sırasında, Tanrı Ahura Mazda'nın yanında, Mithra ve Anahita isimlerinin eşlik ettiğine ve Pers inancının bir dönüşüm geçirdiği düşüncesi gelir, aynı şekilde yanyana anılan bu iki tanrı kültürünün, Sasani döneminde de uygulanmaya devam ettiği görülür.²⁶³

Kral II. Artaxerxes'in gerçekleştirdiği bu uygulamanın, Hellenistik dönemde yaşayan Babil tarihçisi Berossus tarafından da işlendiği bilinmektedir.²⁶⁴ Berossus'un, Tanrıça Anahita hakkındaki verileri, başka bir klasik dönem yazarı olan İskenderiyeli Clement'in (Protrepticus 5.65.3) eserinde şu şekilde kaydedilmektedir: *"Yine de, yıllar sonra, Berossus'un Kalde Tarihinin üçüncü kitabında bildirdiği gibi, Darius Ochus'un oğlu Artaxerxes'in zamanında, insan formunda heykellere ibadet etmeye başladılar. Babil'de Afrodite Anaitis (Ἀφροδίτη, Ἀναϊτίδος) heykelini diken ve Susa, Ekbatana, Persepolis, Baktria, Şam ve Sardeis'e böyle bir ibadet öneren ilk kişi oldu."*²⁶⁵ Berossus dışında, Plutarkhos da Vita Artakserkes II adlı eserinde, bir Pers kralının, krallık yoluna girerken hangi aşamalardan geçtiğini şu şekilde sunar:

*"Darius'un (II) ölümünden hemen sonra, kral (yani II. Artakserkses) Persia' da rahipler tarafından düzenlenen kraliyete hazırlık törenine katılmak üzere Pasargadae'ye gitti. Bu tören, Athena gibi savaşçı bir tanrıçanın tapınağında yapılır: Taç giyecek kimsenin içeri girmesi, kendi giysisini çıkarıp Kyros'un kral olmadan önce giydiği kıyafeti giymesi, incir keki yemesi, melengiç çiğnemesi ve bir tas çiğ sütü son damlasına kadar içmesi gerekir. Daha başka ayinler de vardı muhtemelen, ama onlar yabancılara kapalıdır."*²⁶⁶

Bu pasajda dikkat çeken nokta, krala dönüşme töreni sırasında, bu uygulamanın Perslerin tanrıçası Anahita huzurunda gerçekleşmiş olmasıdır, nitekim Akhaemenid döneminde Anahita ve Mithra isimlerine yalnızca II. Artaxerxes dönemindeki kraliyet yazıtlarında rastlanmaktadır.²⁶⁷ Bunlara ek olarak, klasik dönem yazarlarından Herodotos'da, Perslerin geleneklerine değinirken, tanrılardan bahsederek şu açıklama da bulunur: *"Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar*

²⁶² Wieschöfer, s.147.

²⁶³ Boyce, Ahura, ss.684-687.

²⁶⁴ Moore, s.196.

²⁶⁵ De Jong, Magi, s.270.

²⁶⁶ Kuhrt, s.406; Wieschöfer, s.57.

²⁶⁷ De Jong, Achaemenid, s.545.

bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve Araplardan geçmiştir. Aphrodite'ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mitra derler.”²⁶⁸

Klasik kaynaklar dışında, Genç Avesta’da da, Mithra ve Anahita’ya yer verilmektedir; aralarında başka tanrıları da olduğu “Güneş Tanrısı Mithra’ya” ve “Sular Tanrıçası Anahita’ya” adaklar sunulup, ibadet edildiğinden söz etmektedir.²⁶⁹ Tanrı Mithra ile ilgili modern araştırmacılar tarafından ortaya sürülen bir tartışmaya göre, Zerdüşt’ün en başından itibaren Mithra’ya karşı bir refleks geliştirip geliştirmediği yönünde bir çatışma yaşanmaktadır ve bu durumun sebebi olarak, Zerdüşt’ün, Mithra için hangi düşünceye sahip olduğunun bilinmediği ve bu yüzden de bir karışıklık olduğu ileri sürülmektedir.²⁷⁰

²⁶⁸ Herodotos, 1.131.

²⁶⁹ Skjærvø, s.18.

²⁷⁰ Zaehner, s.69.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTİK YUNAN VE ROMA KAYNAKLARINDA ZERDÜŞTLÜK

3.1. ZERDÜŞTLÜK ÜZERİNE BEŞ ANTİK YAZAR

Bu çalışma klasik literatür ışığında Zerdüştlük tarihini yeniden yapılandırma-rekonstrüksiyon- süreci olarak nitelendirilebilir. Antik Yunan ve Roma geleneğinin, Pers dinine bakış açısı toplanan envanterler ile incelenmeye çalışılacak ve antik kaynaklarda geçen Zerdüştlük ile ilgili farklı perspektifler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Roger Beck'in tabiriyle; "Yunanlılar meraklı ve yaratıcı insanlar oldukları için", Doğu'nun egzotik kültürü onların beslenmesi için önemli bir materyal haline geldi denebilir. Bu sebeple Zoroaster figürü, antik Yunan-Roma dünyasına ilgi çekici gelmiş olabilir. Bu konu ile ilgili yapılan önemli çalışmalar daha önce çalışmanın birinci bölümünde yer verilmiştir. Yine de bu bölümün iskeletini oluşturması açısından tekrar değinmek faydalı olacaktır. Albert De Jong, "Traditions of the Magi: Zoroastrinism in Greek and Latin Literature" adlı eserinde, Yunan ve Latin kaynaklarında Zerdüştlükten en fazla bahseden beş yazarı çalışmasının ana bölümünde toplamıştır. Bu çalışmada da benzer bir seyir izlenecektir. Bunun haricinde klasik literatürde geçen Zoroaster'in yaşadığı döneme ilişkin farklı kayıtlar, Zoroaster ve antik dünyanın bilinen iki ismi kral Ninus ve Semiramis arasındaki bağlantılar, Zoroaster'in kozmik-astrolojik yönü ve antik Yunan-Roma dünyasında Pers dininin önemli bir parçası olan Maglara ve Pers dini ritüellerine bakış açıları da bu çalışmada sunulmaya çalışılacaktır.

Bu beş pasajı kapsayan klasik dönemdeki isimler sırasıyla şöyledir: Herodotos, Tarih 1.131-132, Strabon, Geographika 15.3.13-15, Plutarch, De Iside et Osiride 46-47, Diogenes Laertius, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri 1.6-9 ve Agathias, Histories 2.23-25.

3.1.1. Herodotos

Halikarnasoslu Herodotos'un bizzat söylediği gibi, insanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın diye yazdığı büyük çalışması olan *Tarih* adlı eseri, Yunanlıların ve barbarların mücadele sebeplerini de içinde barındıran sonraki kuşaklara aktarmak

sebebiyle oluşturulmuş önemli bir çalışmadır.²⁷¹ Herodotos'un hayatı hakkında az bilgi sahibi olmak beraber, M.Ö. 480 yılı civarında Halikarnas'ta doğduğu düşünülüyor ve ardından yaşadığı dönem içerisinde birçok seyahat yaptığı, Mısır ve Karadeniz gibi önemli noktalara uğradığı ve M.Ö. 425 yılında öldüğü tahmin ediliyor.²⁷² Kendisinin *Pater Historiae (Tarihin Babası)* ünvanı ile özdeşleştirildiği genel olarak kabul edilmiştir. Herodotos'un *Tarih* eserinde Yunan ve Yunan olmayan kültürler hakkında bilgi sunması değerlidir, ancak sunduğu bu bilgilerin güvenilirliği araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur.²⁷³

Herodotos'un Pers dini hakkında sunduğu veriler, çalışmanın bu bölümü için temel kaynağı oluşturacaktır. Herodotos'un Yunan inançları dışındaki dinleri ele alış tarzı değerlendirilecek olursa; Yunan inançları ve ritüellerini, yabancı halkların inançlarıyla karşılaştırma üzerinden bir anlatım ortaya koymaktadır. Klasik yazar ile ilgili bir başka dikkat çekici nokta ise, eserinde genellikle farklı inanç gruplarının yerli tanrı isimlerine yer vermemesi, bu konuda Xenophon'da aynı tutumu sergilemektedir, aynı şekilde Ahura Mazda yerine Zeus imgesini kullandığı görülür.²⁷⁴ Bu yüzden Herodotos'un başka halkların inançları üzerinden verdiği bilgileri okuyacak olursak, Yunan inanç sistemi ve ritüelleri üzerinden bir karşılaştırma yapılması doğru olacaktır.²⁷⁵ Bu bağlamda Herodotos'un, Perslerin görenek ve gelenekleri adına oluşturduğu bölüm şu şekildedir:

-Herodotos: *Tarih* 1.131-132:

131. *Perslerin göreneklerine gelince, işte bildiklerim şunlardır: Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu sanırım, onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus'e kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve*

²⁷¹ Herodotos, 1.0.

²⁷² Hintze, s.32.

²⁷³ Bremmer, s.5.

²⁷⁴ De Jong, Magi, s.87.

²⁷⁵ Carastro, s.692.

Araplardan geçmiştir. Aphrodite'ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mitra derler.

132. *Yukarıda saydığım tanrılara karşı saygı törenleri şöyledir: Kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt, giyim kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına genellikle mersin dalından bir taç koyar, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısız yardımı yalnız kendisi için istemeye hakkı yoktur; bütün Persler için ve özellikle kral için dua eder; bütün Persler için dua ederken kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayakta duran bir Mag, tanrılarının soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur, – bu dinsel hava, kendi anlattıklarına göre böyledir; din, bir Mag olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir. Kısa bir duruştan sonra kurbanı keser, etleri toplar ve istediği gibi yapar.*

Herodotos'un eserinde bahsettiği gibi Pers bölgesine hiç gitmediği düşünülürse, ritüeller ile ilgili bu kadar kapsamlı bilgilere nereden ulaştığı dikkat çekici bir husustur; ancak hayatının uzun bir bölümünü Pers hegemonyası altında geçirdiği varsayılırsa, Pers kontrolü altındaki bölgelerden gelen insanlar ile etkileşim içinde olduğu ve bir diğer bilgi kaynağı olarak Pers Devleti altında tüccar veya paralı asker olarak görev yapan Yunanlılar ile kurduğu iletişim sayesinde bu bilgilere ulaştığı ileri sürülen görüşler arasındadır.²⁷⁶ Herodotos'un sunduğu bu pasajlarda, Pers dini üzerine yapılan açıklamalar, yaklaşık olarak MÖ. beşinci yüzyılın ortalarına denk düşer ve o dönem süresince Yunanlılar ile Persler arasında bir asırdan fazla bir süreyle direkt bir diyalog geliştiği bilinir, bu sebeple iki güç arasındaki temas Herodotos'un çalışmasında yer alması, kendisinin de Persler ile temas kurduğunun göstergesi olabilir.²⁷⁷

Herodotos'un Pers geleneklerini anlattığı bu pasajlar dışında, Mag sınıfının diğer uygulamalarında da söz eder. Pers kralı Xerxes'in askeri seferleri sırasında Maglarında orduya eşlik ettiğini kaydetmiştir.²⁷⁸ İlerleyiş esnasında bir nehir kıyısına gelindiğinde Magların, her şeyin yolunda gitmesi adına dokuz tane beyaz at

²⁷⁶ De Jong, Magi, ss.79-81.

²⁷⁷ Moore, s.198; Carastro, s.695.

²⁷⁸ Bremmer, s.5.

kestiklerini ve ardından bu kurban kanı ile nehri büyüleyerek, efsunlu sözler ile niyazda bulunduklarını anlatır.²⁷⁹ Devamında ise kız ve erkek evlatlarını diri diri gömdüklerinden bahseder, Perslerin canlı insan gömmeyi adet haline getirdiklerini kaydeder.²⁸⁰ Bunlara ek olarak Magların ölümleri için uyguladığı seremoniden bahsederek şu açıklamayı yapar: *“Buna karşılık, ölümleri nasıl gömdüklerini kendi dinlerinden olmayanlara göstermedikleri için, bir Pers erkek ölüsünün, bir yırtıcı kuş ya da bir köpek tarafından parçalanmadan gömülmediğini kesinlikle söyleyemem. Ama Mag'lar için böyledir, bunu biliyorum, zira herkesin gözü önünde yapılır. Persler ayrıca gömmeden önce ölüyü balmumu ile sıvarlardı. – Mag'lar öbür insanlardan ve özellikle Mısırlı din adamlarından çok başkadırlar; bu sonuncular, kurban kesme dışında, ellerini bir canlının kanına bulaştırmazlar; ama Mag'lar, insan ve köpektan başka her canlıyı öldürebilirler. Hatta birbirleriyle yarışırçasına karınca, yılan ne olursa olsun, yerde ve havada yaşayan her hayvanı öldürürler.”*²⁸¹

Herodotos'un Pers eğitim sistemine yönelik sunduğu veriler ile çalışmada sıklıkla karşılaşılabacak olan Persler'deki *aşa* kavramı üzerine ilk atıf kendisinden gelmiştir. *Tarih* adlı eserinde aktardığına göre; Perslerin beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnızca üç şey öğrettiklerini vurgular, bunlar: “Ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek” olarak açıklanmıştır.²⁸² Persler, yalan söylemeyi en büyük ayıp olarak nitelendirerek²⁸³, doğruyu söylemenin kendi hayatlarındaki önemini ön plana çıkarmışlardır. Herodotos'un bu yazdıklarını Naqsh-i Rostam'daki (DNB 40-45) bir yazıtta Darius'un ifadesiyle teyit eder niteliktedir:

*“Bir süvari olarak iyi bir süvari benim; okçu olarak hem yürüyerek hem de at sırtında iyi bir okçuyum; bir mızrakçı olarak hem yürüyerek hem de at sırtında iyi bir mızrakçıyım.”*²⁸⁴

Herodotos'un, Maglardan, Pers inancından bu kadar ayrıntılı bahsetmesine rağmen, Zoroaster'den ve Ahura Mazda'dan söz etmemesi dikkat çekicidir. Lidyalı Xanthus ile arasında az bir zaman dilimi bulunan Herodotos, Zoroaster'i kendi döneminde tanımama ihtimali ya da tanıyorsa bile neden atıf yapmadığı araştırmacılar

²⁷⁹ Bremmer, s.5.

²⁸⁰ Herodotos, 7.114.

²⁸¹ Herodotos, 1.140.

²⁸² De Jong, Achaemenid, s.542.

²⁸³ Skjærvø, s.31.

²⁸⁴ Nichols, s.69.

tarafından sorgulanır.²⁸⁵ Zerdüştlük inancı ile ilgili Avesta yorumuyla örtüşen Herodotos'un aktardıkları, dinin kurucusu Zoroaster'den söz etmemesinin nedeni olarak, Lidyalı Xanthus'un belki de daha önce Zoroaster'e atıf yaptığı için bahsetmemesi gibi özel bir durumdan söz edilebilir.²⁸⁶

3.1.2. Strabon

Klasik yazarlar içerisinde kapsamlı bir coğrafya çalışması ortaya koyan Strabon'un (M.Ö 64-M.S 24), Amaseia'da doğduğu bilinir. Yaşadığı dönem itibariyle Roma Devleti'nin ilk yazarları arasında yerini alan Strabon, 17 kitaptan oluşan *Geographika* adlı eserinde Pers gelenekleri ve Mag öğretileri üzerine ayrıntılı bilgiler vermektedir. *Geographika*'da Küçük Asya, Mısır, Pers bölgesi, İberia, Yunan toprakları gibi daha birçok yerin ayrıntılı bir portfolyosunu sunarak, okuyucusuna önemli bir çalışma bıraktığı söylenebilir. Eserde bu çalışmayla ilgili olan on beşinci kitap üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Herodotos ile benzer bir yol izleyen Strabon'un, *Geographika*'da Zoroaster'den bahsetmemesi ilk dikkat çeken nüanslardan biridir. Ancak, Strabon da benzer bir tasvir ile Mag ritüelleri üzerine yoğunlaşan bir yorumla karşımıza çıkar. Ayrıca Strabon'un bu yerlerde fiziki olarak bulunduğu göz önüne alınırsa, araştırmacılar tarafından daha sağlıklı bir değerlendirme yapma fırsatı ortaya çıkar. Persler ile ilgili kaydettiği verilerde, Herodotos gibi onların heykel ya da sunak yapmadıklarını ifade eder.²⁸⁷ Pasajın devam eden bölümünde ise, gökleri tanrı Zeus ile ilişkilendirerek yüksek bir yerde kurban sunduklarını ve Helios'a [Güneş] ibadet ettiklerini, Mithras, Selene [Ay] ve Aphrodite adını verdikleri, ateş, toprak, rüzgar ve suya da ibadet ettiklerini söyleyerek,²⁸⁸ doğadaki elementlerin Pers inancı için önemini açıkça ortaya koyar. Daha sonra ise, gerçekleşen bir kurban töreni esnasında Mag ritüellerine yer vererek şu şekilde devam eder; kurban seremonisini yöneten Mag'ın, içten bir dua ile arındırılmış bir yerde, kurban sunduğunu ve bu eti oradaki insanlar

²⁸⁵ Friedrich Windischmann, *Zarathushtra in the Gathas and in the Greek and Roman Classics*, Translated from the German of Drs. Geiger and Windischmann, with Notes and an Appendix. Leipzig, 1897, s.81.

²⁸⁶ Windischmann, s.83.

²⁸⁷ Strabon, 15.3.13; Moore, s.198.

²⁸⁸ “Πέρσαι τοίνυν ἀγάλματα μὲν καὶ βωμοὺς οὐχ ἰδρύονται, θύουσι δ' ἐν ὑψηλῷ τόπῳ, τὸν οὐρανὸν ἡγοούμενοι Δία· τιμῶσι δὲ καὶ Ἥλιον, ὃν καλοῦσι Μίθρην, καὶ Σελήνην καὶ Ἀφροδίτην καὶ πῦρ καὶ γῆν καὶ ἀνέμους καὶ ὕδωρ...” Strabon, 15.3.13.

için böldüğünü, ayrıca tanrının sadece kurbanın ruhunu istediğini ve başka bir şey talep etmediğini, ancak yine de bazı durumlarda ateşin üzerine küçük bir parça bağırsak ya da etin bir zarını attığını kaydeder.²⁸⁹ Kurban töreninin devamında ise gerçekleşen sıralamayı ayrıntılı olarak sunar, Strabon'un açıklaması şu şekildedir:

“Διαφερόντως δὲ τῷ πυρὶ καὶ τῷ ὕδατι θύουσι, τῷ μὲν πυρὶ, προστιθέντες ξηρὰ ξύλα τοῦ λέπους χωρίς, πιμελὴν ἐπιτιθέντες ἄνωθεν· εἴθ' ὑφάπτουσιν, ἔλαιον καταχέοντες, οὐ φυσῶντες, ἀλλὰ ῥιπίζοντες· τοὺς δὲ φυσήσαντας ἢ νεκρὸν ἐπὶ πῦρ θέντας ἢ βόλβιτον θανατοῦσι· τῷ δ' ὕδατι, ἐπὶ λίμνην ἢ ποταμὸν ἢ κρήνην ἐλθόντες, βόθρον ὀρύξαντες εἰς τοῦτον σφαγιάζονται, φυλαττόμενοι, μή τι τοῦ πλησίον ὕδατος αἰμαχθείη, ὥς μιανοῦντες· εἴτ' ἐπὶ μυρρίνην ἢ δάφνην διαθέντες τὰ κρέα, ῥάβδοις λεπτοῖς ἐφάπτονται οἱ Μάγοι καὶ ἐπάδουσιν, ἀποσπένδοντες ἔλαιον ὁμοῦ γάλακτι καὶ μέλιτι κεκραμένον οὐκ εἰς πῦρ, οὐδ' ὕδωρ, ἀλλ' εἰς τοῦδαφος· τὰς δ' ἐπωδὰς ποιοῦνται πολὺν χρόνον ῥάβδων μυρικίνων λεπτῶν δέσμην κατέχοντες.”

*“Ama özellikle ateş ve su için kurban sundular. Onlar ateşe kabuğu olmayan kuru odun ekleyerek ve üstüne yağ koyarak kurban sunarlar; sonra üzerine yağ dökerler ve nefesleriyle üflemezler; ve nefesiyle ateşe üfleyen, üzerine ölü ya da herhangi kirletecek bir şey koyan öldürülür. Ve suya, onlar bir göle veya nehre veya kaynağa giderek kurban sundular, burada bir çukur açtıklarında, onun kılavuzluğunda bir kurbanı öldürdüler, yakınındaki suya onları koruması adına kanlı olması gerektiğine inanarak kanla suyu kirleteceklerdi ve sonra, et parçaları üzerine mersin veya defne dallarını yerleştirerek, Mag onlara ince değneklerle dokunur ve büyümlü sözler söylerdi, hem süt hem de balla karıştırılmış yağları ateşe veya suya değil, yere koyar; ve uzun bir süre büyümlü sözler söylemeye devam ederler, ellerinde bir demet ince mersin değneklerini tutarlar.”*²⁹⁰

Strabon bu seremoniyi anlattıktan sonra Kapadokya bölgesinde yer alan Pers tanrılarına ait ateş ocaklarından bahsediyor, özellikle bu bölgeye bizzat gidip gözlem yapması açısından önemlidir.²⁹¹ Kapadokya'daki kurban ritüellerini tarif ederken, insanların kılıçla kurban etmek yerine, bir çeşit ağaç dalı ile kurban can verene kadar dövdüklerini; orada bulunan Magların Pyraethi ismiyle adlandırıldığını; Pyraetheia²⁹²

²⁸⁹ Windischmann, ss.115-116.

²⁹⁰ Strabon, 15.3.14.

²⁹¹ Windischmann, s.117.

²⁹² Ateş ocakları olduğu düşünülür.

denilen yerlerde ortasında büyük bir kül yığının olduğu ve Magların her gün bu özel yere gelerek yaklaşık bir saat boyunca büyümlü sözler söyleyip, yanan ateşi koruduklarını anlatır.²⁹³ Bu işlemi yaparken özel kıyafet giyindiklerini, başlarından dudaklarını kapayana dek bir başlık taktıklarına değinir.²⁹⁴ Gerçekleşen bu pratiklerin aynı şekilde Anaïtis ve Omanus tapınaklarında da uygulandığını söyler; ayrıca insanların tören sırasında ahşap bir Omanus heykeli taşıdıklarını ve bu olaya şahitlik ettiğini de anlatır.²⁹⁵ Herodotos'un da daha önce değindiği gibi, Pers geleneklerine göre bir nehirde idrar yapmak hoş görülmeleyen bir davranıştır, zira nehir de kutsal atfedilen bir yere sahiptir.²⁹⁶ Ayrıca Strabon buna ek olarak şu açıklamayı yapar:

“Εἷς γὰρ ποταμὸν οὗτ' οὐροῦσιν οὕτε νίπτονται Πέρσαι, οὐδὲ λούονται οὐδὲ νεκρὸν ἐμβάλλουσιν οὐδ' ἄλλα τῶν δοκούντων εἶναι μυσσάρων. ὅτῳ δ' ἂν θύσωσι θεῷ, πρῶτῳ τῷ πυρὶ εὐχονται.”

*“Persler bir nehirde ne idrar yapar ne de kendilerini yıkarlar; ne ölü bir şey, ne de kirli olarak kabul edilen başka bir şey yıkarlar. Ve hangi tanrıya kurban ederse etsinler, ona ilk önce ateşle dua ederler.”*²⁹⁷

3.1.3. Diogenes Laertius

Diogenes Laertius'un M.S 180 yılında doğduğu tahmin edilir. Yazdığı kapsamlı çalışması *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eseri sayesinde günümüze ulaşamamış olan düşünürlerin eserleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu çalışmada hazırlanan maddelerin genelinde Diogenes Laertius'un eserine sıklıkla başvurulduğu için, kitapta geçen alıntılarının tamamına yer verilmeyecektir. Ancak onun bu önemli eseri ile ilgili birkaç dikkat edilmesi gereken husus sunulacaktır. Zerdüştlük inancı ve Zoroaster hakkında en kapsamlı beş klasik yazarın eserlerine değinirken, Herodotos ve Strabon'un, Pers ritüellerine ayrıntılı bir şekilde yer verip, Zoroaster isminden bahsetmediğine daha önce yer verilmişti.

Diogenes'in ise, Zoroaster ismine defalarca referansta bulunduğu fark edilir. Hatta Zoroaster'in “yıldızlara tapan (astrophûtês)” anlamına geldiği²⁹⁸ görüşü ilk kez

²⁹³ Strabon, 15.3.15; Duchesne-Guillemin, Religion, s.872.

²⁹⁴ Windischmann, ss.117-118.

²⁹⁵ Strabon, 15.3.15; Duchesne-Guillemin, Religion, s.872.

²⁹⁶ Herodotos, 1.138.

²⁹⁷ Strabon, 15.3.16.

²⁹⁸ Diogenes Laertius, 1.8.

Diogenes Laertius'un eserinde geçtiği ileri sürülür.²⁹⁹ Başka bir önemli nokta ise, ileride Platon maddesinde değinileceği gibi, Zoroaster'in varlığı üzerinedir. Platon'un yaşadığı dönemi Aristoteles gibi bazı klasik yazarlar önemli bir evre gibi varsayıp, Zoroaster'i ondan önceki döneme yerleştirirler. Platon ise, Diogenes Laertius'un aktardığına göre, Mısır seyahatinden sonra Maglar ile de iletişim kurmak istedi, fakat Anadolu'da yaşanan savaşlar nedeniyle bu düşüncesini hayata geçiremedi.³⁰⁰

3.1.4. Plutarkhos

Plutarkhos M.S. 45 yılında Yunanistan sınırlarına dahil olan Chaeronea'da doğduğu bilinmektedir. Tarihçi ve biyografi yazarı olarak nitelendirilen Plutarkhos'un yapıtları günümüze kadar ulaşabilmeyi başarmıştır. Büyük çalışması olarak görülen *Bíoi Paráλληλοι* (*Paralel Hayatlar*) ve *Moralia* adlı eserlerine değinmek gerekirse, birincisi için Yunan ve Romalı önemli isimlerin biyografi örneklerinden oluşan bir çalışma olduğunu, ikincisi için ise, din ve başka konularda dahil kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın konusu üzerine Plutarkhos'un ayrı bir yeri olduğunu vurgulamak gerekir. Zerdüştlük inancı bağlamında yer alan dualistik felsefenin ilk kanıtını Plutarkhos, *De Iside et Osiride* adlı eserinde sunar. Pers inancında var olan 'Aša Vahišta' ve 'Ameša Spəntas' figürüne doğrudan atıfta bulunan Yunanlı yazar, adı geçen eserinde ayrıntılarıyla bu kavramların varoluşsal sebebini tanımlamıştır.³⁰¹ Plutarkhos, iyi ve kötünün mücadelesini ve Zoroaster'in konumunu eserinde şu şekilde izah eder:

“Καὶ δοκεῖ τοῦτο τοῖς Πλείστοις καὶ σοφωτάτοις· νομίζουσι γὰρ οἱ μὲν θεοὺς εἶναι δύο καθάπερ ἀντιτέχνους, τὸν μὲν ἀγαθὸν, τὸν δὲ φαύλων δημιουργόν. οἱ δὲ τὸν μὲν ἀμείνονα θεόν, τὸν δὲ ἕτερον δαίμονα καλοῦσιν· ὥσπερ Ζωροάστρης ὁ μάγος, ὃν πεντακισχίλιος ἔτεσι τῶν Τρωικῶν γεγονέναι πρεσβύτερον ἱστοροῦσιν. οὗτος οὖν ἐκάλει τὸν μὲν Ὠρομάζην, τὸν δ' Ἀρειμάνιον καὶ προσαπεφαίνετο τὸν μὲν εὐκέναι φωτὶ μάλιστα τῶν αἰσθητῶν, τὸν δ' ἔμπαλιν σκότῳ καὶ ἀγνοίᾳ, μέσον δ' ἀμφοῖν τὸν Μίθρην εἶναι· διὸ καὶ Μίθρην Πέρσαι τὸν Μεσίτην ὀνομάζουσιν.”

²⁹⁹ Skjærvø, s.52.

³⁰⁰ Diogenes Laertius, 3.7.

³⁰¹ Nichols, s.79.

“İnsanların büyük çoğunluğu ve en bilgeleri bu görüşe sahiptir: Birbirine rakip, iki tanrı olduğuna inanıyorlar, biri iyiliğin yaratıcısı ve diğeri kötülüğün. Örneğin, Troya Savaşı zamanından beş bin yıl önce yaşayan büyücü Zoroaster gibi, daha iyi olanı bir tanrı ve diğeri ise bir daemon olarak adlandıranlar da var. Biri Oromazes ve diğeri Areimanius olarak adlandırıyor; ve ayrıca, duyularla algılanabilen her şey arasında, en iyisi Oromazes'in ışığa, Areimanius'un, karanlığa ve cehalete benzediğini ama Mithras'ın her ikisinin arasında ortada durduğunu öğretmektedir: Bu nedenle Persler Mithras'a "Arabulucu" adını verdi.”³⁰²

Pasajın devamında ise, Pers inancında birtakım bitkilerin ve hayvanların iyi tanrıyı ya da kötü ruhu sembolize ettiğini bildirir.³⁰³ Ayrıca omomi³⁰⁴ adı verilen bitkinin dövülerek kurdun kanıyla karıştırıldığından da bahseder.³⁰⁵ Plutarkhos gerçekleşen bu mücadelenin devamını ise şu şekilde açıklar:

“οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ πολλοὶ μυθώδη περὶ τῶν θεῶν λέγουσιν, οἷα καὶ ταῦτ' ἐστίν. ὁ μὲν Ὠρομάζης ἐκ τοῦ καθαρωτάτου φάους, ὁ δ' Ἀρειμάνιος ἐκ τοῦ ζόφου γεγωνῶς, πολεμοῦσιν ἀλλήλοις· καὶ ὁ μὲν ἕξ θεοὺς ἐποίησε τὸν μὲν πρῶτον εὐνοίας, τὸν δὲ δεῦτερον ἀληθείας, τὸν δὲ τρίτον εὐνομίας· τῶν δὲ λοιπῶν τὸν μὲν σοφίας, τὸν δὲ πλούτου, τὸν δὲ τῶν ἐπὶ τοῖς καλοῖς ἡδέων δημιουργόν· ὁ δὲ τοῦτοις ὥσπερ ἀντιτέχνους ἴσους τὸν ἀριθμόν. εἴθ' ὁ μὲν Ὠρομάζης τρεῖς ἑαυτὸν αὐξήσας ἀπέστησε τοῦ ἡλίου τοσοῦτον, ὅσον ὁ ἥλιος τῆς γῆς ἀφέστηκε, καὶ τὸν οὐρανὸν ἄστροις ἐκόσμησεν· ἓνα δ' ἄστερα πρὸ πάντων οἷον φύλακα καὶ προόπτην ἐγκατέστησε, τὸν σεῖριον. ἄλλους δὲ ποιήσας τέσσαρας καὶ εἴκοσι θεοὺς εἰς ὦν ἔθηκεν. οἱ δ' ἀπὸ τοῦ Ἀρειμανίου, γενόμενοι καὶ αὐτοὶ τοσοῦτοι, διατρήσαντες τὸ ὦν γὰρ εἰσέδυσαν, ὅθεν ἀναμέμικται τὰ κακὰ τοῖς ἀγαθοῖς. ἐπεισὶ δὲ χρόνος εἰμαρμένος, ἐν ᾧ τὸν Ἀρειμάνιον λοιμὸν ἐπάγοντα καὶ λιμὸν ὑπὸ τούτων ἀνάγκη φθαρῆναι παντάπασιν καὶ ἀφανιστῆναι, τῆς δὲ γῆς ἐπιπέδου καὶ ὁμαλῆς γενομένης, ἓνα βίον καὶ μίαν πολιτείαν ἀνθρώπων μακαρίων καὶ ὁμογλώσσων ἀπάντων γενέσθαι.”

“Bununla birlikte, tanrıları hakkında, örneğin aşağıdakiler gibi birçok muhteşem hikaye anlatırlar: En saf ışıktan doğan Oromazes ve karanlıktan doğan

³⁰² Plutarch, Isis, 46.

³⁰³ Plutarch, Isis, 46.

³⁰⁴ Burada omomi bitkisi için Pers ayinlerinde sıklıkla kullanılan haoma bitkisinin kastedildiği düşünülmektedir.

³⁰⁵ Windischmann, s.94.

Areimanius sürekli birbirleriyle savaş halindedir; ve Oromazes altı tanrı yarattı: ilki İyi Düşünce, ikincisi Hakikat, üçüncüsü İyi Düzenin ve geri kalanı bilgelik, zenginlik ve iyi şeylerin hazzının yaratıcısı. Fakat Areimanius sayıca bunlara eşit rakipler yarattı. Sonra Oromazes kendisini üç kat büyüttü ve onun yeryüzünden uzak olduğu kadar kendisini güneşten uzaklaştırdı ve gökyüzünü yıldızlarla süsledi. Bir yıldız, her şeyden önce bir koruyucu ve bekçi, Köpek yıldızı(Sirius) olarak belirledi. Yirmi dört tanrı yarattı ve bir yumurtanın içine koydu. Ancak Areimanius tarafından diğerlerine eşit sayıda yaratılanlar, yumurtayı delip içeri girdi; böylece kötülükler artık iyilikle birleştiriliyor. Ancak, veba ve kıtlık getirmekle uğraşan Areimanius'un bunlardan tamamen yok olacağı ve ortadan kalkacağı kararlaştırıldığı bir zaman gelecek; ve sonra yeryüzü de düz ve engebesiz bir hale gelecek ve hepsi bir dil konuşan mutlu insanlar için bir yaşam biçimi ve bir hükümet biçimi olacaktır."³⁰⁶

Ayrıca Plutarkhos, bu eserinde bilge Theopompus'a doğrudan referansta bulunur.³⁰⁷ Yazarın aktardığına göre, Theopompus yaşanan iyi ve kötünün tanrısal mücadelesini özetleyerek şöyle anlatır; her birinin diğerine üstün geleceği üç bin yıllık zaman dilimi boyunca savaşıp, mücadele edeceklerini ve sonunda Hades'in (kötü daemon) mağlup olup öleceğini ve böylelikle insanların mutlu olacağını kaydetmiştir.³⁰⁸

3.1.5. Agathias

Doğu Romalı tarihçi Agathias, yaklaşık olarak 536 yılında Myrina'da doğdu. Konstantinopolis'te hukuk eğitimi alan Agathias, ilk başlarda şiire karşı olan merakına yöneldi, daha sonra ise otuzlu yaşlarında Caesareali Procopius'un çalışmalarına devam etmeyi düşünüp, tarih alanında çalışmalarına başladı.³⁰⁹ 553-59 yıllarını içine alan ve beş ciltten oluşan *History of Justinian* çalışması erken öldüğü için yarım kaldı.³¹⁰ Yazmış olduğu büyük çalışması *Histories*, Sasani tarihini incelemek adına öncelikli kaynaklar sınıfına girer ve İran kaynaklarını değerlendirmesi açısından Yunan yazarlar

³⁰⁶ Plutarch, Isis, 47.

³⁰⁷ Nichols, s.80.

³⁰⁸ Plutarch, Isis, 47; Windischmann, s.95.

³⁰⁹ Marie Louise Chaumont, "Agathias," *Encyclopædia Iranica*, I/6, (Agathias), ss.608-609; Güncelleme tarihi: 28.07.2011, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/agathias-byzantine-historian-b>. (13.08.2019).

³¹⁰ Chaumont, Agathias, ss.608-609.

içerisinde önemli bir yere sahip olduğu iddia edilir.³¹¹ Plutarkhos'un iyi-kötü mücadelesini anlatış biçimi biricikliği açısından, Agathias'ta araştırmacılara Pers geleneklerini ve Zoroaster'in varlığı üzerine kapsamlı bir değerlendirme sunar. Aynı zamanda orada daha önce yaşayan Medler ve Assurlular üzerine verilerde kaydeder.

Histories adlı eserin ikinci kitabında Pers geleneklerinden ayrıntılı bir şekilde bahseden Agathias'a göre; Pers cenaze törenlerinde parçalanmış bedenler çürümeye maruz bırakılarak ovalara saçılır, ölüleri herhangi bir şekilde gömmek tamamen yasaktır; bırakılan cesetler yırtıcı kuşlar ve köpekler tarafından derhal yok edilmez ise bu kişi ahlaksızlık ile yaftalanır ve ahiretinin kötü olduğuna karar verilir, tam tersi bir şekilde eğer beden kuşlar ve köpekler tarafından yok edilirse o kişiyi iyi şansı için kutsarlar ve erdemli ve tanrısal bir varlık olduğunu düşünürler.³¹² Bir başka Pers geleneğine göre; rütbeli ya da bedensel kayba uğramış biri varsa, yanına biraz ekmek ve su bırakılır ve birde kendisini koruması için bir sopa verilir; kişinin gücü yettiği sürece kendisini yırtıcı hayvanlar ile bu sopa sayesinde koruyabilir, fakat güçsüz düşerse hayvanların avı haline gelir, eğer iyileşir ve yurduna dönebilirse, insanlar sanki kişi suçluymuş gibi ondan kaçmaya devam eder, bu durumun çözümü ise Mag'ın kişinin üzerinden ölümü kovması olarak söylenir.³¹³

Ayrıca Agathias, daha önce Diogenes Laertius gibi klasik yazarlarda tanık olduğumuz Persler arasındaki ensest ilişkilerden de söz eder. Bu uygulamayı iğrenç

³¹¹ De Jong, Magi, s.229.

³¹² Agathias, *Histories*, 2.23.: “Ὡδε γὰρ τὰ ἐς τὴν ταφὴν οἱ Πέρσαι νομίζουσι, ταύτη τε τῶν σαρκῶν ἀφαιρουμένων, γυνὰ δὴ τὰ ὁστὰ πύθεται σποράδην ἀνὰ τὰ πεδία περιερίμμενα. θήκη γάρ τινι ἐμβαλεῖν ἢ λάρνακι τοὺς τεθνεῶτας, ἢ καὶ τῇ καταχωννύνα ἡκιστα θέμις αὐτοῖς. ἐφ’ ὅτῳ δὲ ἂν σώματι μὴ θάττον καταπαταῖεν οἱ ὄρνις, ἢ οἱ κύνες οὐκ αὐτίκα ἐπιφοιτῶντες διασπαράζαιεν, τοῦτον δὴ ἡγούνται τὸν ἄνθρωπον βέβηλον γεγονέναι τοὺς τρόπους, καὶ τὴν ψυχὴν ἄδικον καὶ βαρὰ θρόδῃ, καὶ τῷ κακῷ δαίμονι ἀνειμένην. τότε δὴ οὖν καὶ μᾶλλον οἱ ἐπιτίδειοι τὸν κείμενον ὀλοφύρονται, ὡς τελεώτατα τεθνηκότα, καὶ οὐ μετὸν αὐτῷ τῆς κρείττονος μοίρας. ὅς δὲ ἂν τάχιστα καταβρωθεῖ, μακαρίζουσι τῆς εὐδαμονίας, καὶ τὴν ψυχὴν ὑπεράγανται ὡς λίαν ἀρίστην καὶ θεοεῖκελον καὶ ἐς τὸν τοῦ ἀγαθοῦ χῶρον ἀναβησομένην.”

³¹³ Agathias, 2.23.: “οἱ δὲ πολλοὶ καὶ ἀσημότεροι εἰ που ἐν στρατοπέδῳ τύχοιεν νοσῶ τινὶ δυσκολωτάτῃ πεπιεσμένῃ, ἔμπνοι ἐτι ἄγονται καὶ νηφάλιοι. ἐπειδὴν δὲ τις οὕτως ἐκτεθείη, ἄρτου τρύφος αὐτῷ καὶ ἴδωρ καὶ βακτηρία ξυμπάρεται· καὶ μέχρι μὲν οἷός τε εἴη τῆς ἐδωδῆς ἀπογεύεσθαι, καὶ τι δυνάμεως αὐτῷ ὑπολείπεται, ὁ δὲ ἀμύνεται ταύτῃ δὴ τῇ βακτηρίᾳ τὰ ἐπιόντα τῶν ζώων, καὶ ἀποσοβεῖ τοὺς δαιτυμόνας. εἰ δὲ οὕτω μὲν πᾶμπαν διαφθαρείη, νικῶν δὲ ὅμως τὰ τῆς νόσου ὡς μηκέτι κινεῖσθαι τῷ χεῖρε, τότε δὴ τὸν δαίμονα ἡμιθνήτα καὶ ἄρτι ψυχὸρραγεῖν ἀρχόμενον κατεσθίουσι, καὶ προαφαιροῦνται τὴν ἐλπίδα τοῦ ἴσως ἂν καὶ περιέσεσθαι. πολλοὶ γὰρ ἤδη ἀναρρώσθέντες ἀπενόστησαν ἐς τὰ οἰκεῖα, καθάπερ ἐν σκηνῇ καὶ τραγωδίᾳ ἐκ τῶν σκότου πυλῶν ἀφίγμενοι, ἰσχυροὶ τινες καὶ ἐτερόχρωτες καὶ οἷοι δεδίττεσθαι τοὺς ἐντυγχάνοντας. εἰ δὲ τις οὕτως ἐπανήξει, ἐκτρέπονται γε αὐτὸν ἅπαντες, καὶ ἀποφεύγουσιν ὡς ἐναγέστατον, καὶ ὑπο τοὺς χθονίους ἐτι τελοῦντα, καὶ οὐ πρότερόν οἱ ἐφέηται τῶν ξυνηθῶν μεταλαχεῖν διαιτημάτων, πρὶν ὑπὸ τῶν μάγων ἀποκαθαρθεῖ τὸ μίasma δῆθεν τοῦ ἐλπισθέντος θανάτου, καὶ οἷον ἀνταπολάβοι τὸ αὐτὸς βιώνει.”

bir olay olarak atfeden Agathias, Persler'in kız kardeşleri ve yeğenleriyle, babaların kızlarıyla, hatta annelerin oğullarıyla enstest ilişki yaşadığından bahseder.³¹⁴ Bu duruma başka toplumlardan bir örnek olarak Assur kraliçesi Semiramis'in de oğlu Ninyas'ı arzuladığını, fakat Ninyas'ın onu reddettiğini ve daha sonra annesini öldürdüğünü anlatır.³¹⁵ Benzer örneği Pers kraliçesi Parysatis ile oğlu Artaxerxes için de verir.³¹⁶ Agathias pasajın devamında ise; o dönemde yaşayan Persleri çürümüş ve dejenere olmakla itham eder ve buna sebep olarak ise Horomasdes'in oğlu Zoroaster'in doktrinlerini işaret eder.³¹⁷ Agathias, Zoroaster adını, Zoroaster ya da Zarades iki isimle de kullanıldığını ve tam olarak hangi dönemde yaşadığını bilmediğini söyler.³¹⁸ Ancak Zoroaster'in, Maglara öğretmenlik ve rehberlik yaptığını ve onlara doktrinlerini ve ayinleri öğrettiğine değinir.³¹⁹ Agathias, Persler'in tanrılara yaklaşımı üzerine ise şu açıklama da bulunur:

“τὸ μὲν γὰρ παλαιὸν Δία τε καὶ Κρόνον καὶ τούτους δὴ ὕπαντας τοὺς παρ’ Ἑλλήσι θρυλλουμένους ἐτίμων θεοὺς, πλὴν γε ὅτι δὴ αὐτοῖς ἡ προσηγορία οὐχ ὁμοίως ἐσώζετο. ἀλλὰ βῆλον μὲν τὸν Δία τυχόν, Σάνδην τε τὸν Ἡρακλέα, καὶ Ἀναίτιδα τὴν Ἀφροδίτην, καὶ ἄλλως τοὺς ἄλλους ἐκάλουν, ὥς που βηρωσσῶ τε τῷ βαβυλωνίῳ, καὶ Ἀθηνοκλεῖ, καὶ Σιμάκῳ, τοῖς τὰ ἀρχαιότατα τῶν Ἀσσυρίων τε καὶ Μήδων ἀναγραφασμένοις, ἱστόρηται”

“Antik zamanlarda Persler'in Zeus ve Kronos ve diğer Hellen tanrılarına da taptığını, fakat onların bu tanrıları farklı isimlerle adlandırdığını düşünür. Onlar, Zeus'a "Bel", Heracles'e "Sandes", Aphrodite ise "Anahita" olarak seslenirler ve

³¹⁴ Agathias, 2.24.: “Οὐκ οὖν ἐκεῖνοί γε ὥδε ἐγίγνωσκον, οὔτε περὶ τὰς ταφάς, οὐ μενοῦν ἀλλ’ οὐδὲ ἐς τὴν τῆς εὐνῆς παρανομίαν ὅποια οἱ νῦν ἀκολασταίνουσιν, οὐ μόνον ἀδελφαῖς τε καὶ ἀδελφιδαῖς ἀνέδην μιγνύμενοι, ἀλλὰ πατέρες τε θυγατράσι, καὶ τὸ δὴ πάντων ἀνοσιώτερον, ὧ νόμοι γε καὶ φύσις! υἱοὶ ταῖς τεκούσαις.”

³¹⁵ Agathias, 2.24.: “λέγεται γάρ ποτε Σεμίραμιν τὴν πάνυ τὴν Ἀσσυρίαν εἰς τοῦτο ἀκρασίας ἡγμένην, ὥς Νινύα τῷ παιδί ἐθέλῃσαι ξυνελθεῖν ἐς ταῦτό, καὶ ἦδε πειρᾶν τὸν νεανίαν.”

³¹⁶ Agathias, 2.24.: “ὀλίγῳ γὰρ ἔμπροσθεν τῶν Μακεδονικῶν καὶ τῆς τῶν Περσῶν καταλύσεως, Ἀρταξέρξης φασὶ τὸν Δαρείου, Παρυσάτιδος τῆς μητρὸς παραπλήσια τῇ Σεμιράμιδι παθούσης, καὶ ξυγγενέσθαι οἱ ἱεμένης, ἀποκτεῖναι μὲν αὐτὴν ἡκιστα, ἐκκλῖναι δὲ ὅμως ξὺν ὀργῇ καὶ ἀποσεΐσασθαι, ὥς οὐχ ὅσιον ὄν τοῦτό γε, οὐδὲ πάτριον, οὐδὲ τῷ βίῳ ξυνειθισμένον.”

³¹⁷ De Jong, Magi, s.233; Agathias, 2.24: “Πέρσαις δὲ τοῖς νῦν τὰ μὲν πρότερα ἔθνη σχεδόν τι ἅπαντα παρεῖται ἀμέλει καὶ ἀνατέτραπται, ἀλλοίοις δὲ τισι καὶ οἷον νενοθυμένοις χρῶνται νομίμοις, ἐκ τῶν Ζωροάστρου τοῦ Ὀρμάσδεως διδαγμάτων κατακτηθέντες.”

³¹⁸ West, Classical, s.449; Agathias, 2.24: Yazar eserinde Zoroaster'in, Hystaspes veya Darius'un zamanında ya da başka bir zaman diliminde yaşayıp yaşamadığını bilmediğini itiraf ediyor.

³¹⁹ Agathias, 2.24.

Assurluların ve Medlerin eski tarihini yazan Babilli Berosus, Athenocles ve Simacus tarafından bunlar kaydedildi.”³²⁰

Agathias, Persler’in tanrı perspektifine değindikten sonra, Maniheiztler’in benzer prensiplerinden söz ederken, onların biri iyi, diğeri kötü iki ilkeden bahsettiklerini vurgular ve kendi dillerinde barbarca isimler taktıklarını söyler.³²¹ Devamında ise, Perslerin iyi ruha ya da yaratıcıya Ahuramazda, kötü ruha ise Ahriman dediklerini ve festivalleri arasından en önemli olanın, onların çok sayıda sürüngen ve çölde yaşayan diğ vahşi canlıların öldürülmesiyle dindarlıklarının kanıtlandığı ve bunları Maglara getirdikleri, bir çeşit kötülüğün katledilmesi festivali olduğunu açıklar.³²² Ayrıca, Agathias Persler’in ateşe özel bir kutsallık atfettiklerini ve Magların kutsal odalarda ritüeller gerçekleştirdiklerini ve dışarıdan kimsenin girmesine izin vermediklerini de kayıtlara geçirmiştir.³²³ Agathias ile birlikte Zerdüştlük inancına dair en fazla bahseden beş klasik yazarın verileri burada son bulur.

3.2.KLASİK LİTERATÜRDE ZERDÜŞT’ÜN YAŞADIĞI TARİH ÜZERİNE VERİLEN FARKLI BİLGİLER

Antik Yunan-Roma dönemine ait kayıtlar Zerdüş’tün yaşadığı tarih üzerine çeşitli görüşler sunmuşlardır. Geleneksel İran literatürüne göre, klasik kaynaklar daha abartılı tarihler vermektedir. Genel olarak M.Ö. 6000 ve civarına dayandırılan bu tarihler, İran kaynaklarına göre bir hayli farklı tarih aralığına sahiptir. Bu farklı bakış açısının nedeni olarak; Yunanlıların, Zoroaster’in milenyumunu 12.000 yıllık sürede gerçekleşen dünyanın döngüsel evresine yerleştiren Perslerin açıklamalarını yanlış anlama ihtimallerinden kaynakladığı söylenebilir.³²⁴ Bu bölümde klasik kaynaklarda geçen farklı argümanlar verilecektir.

³²⁰ Agathias, 2.24.

³²¹ De Jong, Magi, s.233.

³²² Agathias, 2.24.: “τὸν μὲν γὰρ ἀγαθὸν, εἴτε θεὸν εἴτε δημιουργόν, Ὁρμισδάτην ἀποκαλοῦσιν, Ἀριμάνης δὲ ὄνομα τῷ κακίστῳ καὶ ὀλεθρίῳ.”

³²³ Agathias, 2.25.: “Πολλοὺς δὲ καὶ ἄλλους θεοὺς ὀνομάζουσι καὶ ἰλάσκονται τοῦτο Ἑλληνικόν. θυσίαις τε χρῶνται καὶ ἀφαγνισμοῖς καὶ μαντεῖαις· καὶ τοῦτο Ἑλληνικόν. τὸ δὲ πῦρ αὐτοῖς τίμιόν τε εἶναι δοκεῖ καὶ ἀγιώτατον, καὶ τοίνυν ἐν οἰκίσκοις τισὶν ἱεροῖς τε δῆθεν καὶ ἀποκεκριμένοις ἄσβεστον οἱ μάγοι φυλάττουσι, καὶ ἐξ ἐκεῖνο ἀφορῶντες τὰς τε ἀπορρήτους τελετὰς ἐκτελοῦσε, καὶ τῶν ἐσομένων περὶ ἀναπυνθάνονται.”

³²⁴ Jackson, Zoroaster, s.2-3.

-Gaius Plinius Secundus (M.S. 23-79); Yaşlı Plinius olarak da bilinen ünlü Romalı yazar tarafından yazılan *Naturalis Historia* (30.1.2) adlı eserde, Zoroaster’i Platon’un ölümünden 6000 yıl önce ya da Troya Savaşı’nda 5000 yıl önce bir yere konumlandırıyor ve Plinius bunu yaparken de, Aristoteles, Hermippus ve Cniduslu Eudoxus’u takip ediyor. Metnin orijinal hali şu şekildedir: “*Eudoxus, qui inter sapientiae seetas clarissimam utilissimamque eam (artem magicam) intellegi voluit, Zoroastrem hunc sex milibus annorum ante Platonis mortem fuisse prodidit; sic et Aristoteles. Hermippus qui de tota ea arte diligentissime scripsit et viciens centum milia versuum a Zoroastre condita indicibus quoque voluminum eius positis explanavit, praeceptorem, a quo institutum dicer et, tradidit Agonacen, ipsum vero quinque milibus annorum ante Troianum bellum fuisse.*”³²⁵

-Plutarkhos (M.S. 45-120): *De Iside et Osiride*’nin 46. pasajında, büyücü Zoroaster’i Troya Savaşı’ndan 5000 yıl önceye yerleştirmiştir.³²⁶ Orijinal metinde geçen kısım şu şekildedir: “ὥπερ Ζωροάστρης ὁ μάγος, ὄν πεντακισχίλιος ἔτεσι τῶν Τρωικῶν γεγονέναι πρεσβύτερον ἱστοροῦσιν.”

-Platon: Platon, kendisine atfedilen *Alcibiades* adlı eserinde, Plutarkhos’a yakın bir ifade kullanarak onu aynı tarihlere yerleştirir. Metnin orijinal ifadesi şu şekildedir: “*Ζωροάστρης ἀρχαιότερος ἐξακισχίλιος ἔτεσιν εἶναι λέγεται Πλάτωνος.*”³²⁷

-Diogenes Laertius (M. 2.-3. yüzyıl arası yaşadığı düşünülür): Felsefe tarihçisi ve biyografi yazarı Laertius, bu alanda yazdığı eser ile önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Günümüze eseri ulaşmamış birçok filozofun eserini ve ismini bu şekilde öğrenebiliyoruz. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eserinde; Platoncu Hermodoros’un, Zoroaster’i Troya’nın düşüşünden beş bin yıl önceye konumlandığını söyler; bunu takiben Lidyalı Xanthos’un da Zoroaster’i, Xerxes’in Yunan seferinden altı bin yıl önceye yerleştirdiğini söyler.³²⁸ Metnin orijinal kaydı:

³²⁵ Jackson, Zoroaster, s.3.

³²⁶ Wiesehöfer, s.148.

³²⁷ Jackson, Zoroaster, s.3.

³²⁸ Diogenes Laertius, 1.2.

“ἀπὸ δὲ τῶν Μάγων, ὧν ἄρξαι Ζωροάστρην τὸν Πέρσην, Ἑρμόδωρος μὲν ὁ Πλατωνικός ἐν τῷ περὶ μαθημάτων φησὶν εἰς τὴν Τροίαν ἄλωσιν ἔτη γεγονέναι πεντακισχίλια * Ξάνθος δὲ ὁ λυδὸς εἰς τὴν Ξέρξου διάβασιν ἀπὸ τοῦ Ζωροάστρου ἑξακισχίλιά φησι, καὶ μετ’ αὐτόν γεγενῆσθαι πολλοὺς τινὰς Μάγους κατὰ διαδοχὴν, Οσάνας καὶ Ἀστραμψύχους καὶ Γωβρύας καὶ Παζάτας, μέχρι τῆς τῶν Περσῶν ὑπ’ Ἀλεξάνδρου καταλύσεως.”³²⁹

-Lactantius (M.S. 240-320): *Institutiones Divinae* (7.15) adlı eserinde, yukarıda geçen ifadeler ile benzer görüşe sahiptir. Bunun sebebi olarak, Roma’nın kuruluşundan çok önce Zoroaster’in efendisi olan Hystaspes'den ünlü bir Media kralı olarak bahsetmesi gösterilebilir. Metnin asıl formu şu şekildedir: “*Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus...sublatum iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante praefatus est, quam illa Trojana gens conderetur.*”³³⁰

-Origenes (M.S. 185-254): *Contra Celsum* adlı eserinde Persli bir Zoroaster’in varlığından söz eder.³³¹

-Suidas (10.yüzyıl): Suidas’ın verdiği referansa göre, biri Troya Savaşı’ndan beş bin yıl önce, diğeri ise Ninus zamanında bir gökbilimci olarak yaşayan iki Zoroaster’den bahsediyor. Orijinal kayıt: “ἐγένετο δὲ πρὸ τῶν Τρωικῶν ἔτεσιν φ’.”³³² Ayrıca ikincisi için Perso-Medli bir bilge olarak söz ediyor. Suidas’ın, Zoroaster üzerine verdiği bir başka referansa göre, onun gökyüzünden düşen bir ateş sonucu öldüğünü söyler.³³³

- Georgius Syncellus (M.S. 810): Bizanslı tarihçi Syncellus, *Chronographia* adlı eserinde, M.Ö. 2.458 tarihine yerleştirilen³³⁴ Babil’in kralı Medli yöneticilerinden biri olarak Zoroaster’den bahseder. Hristiyanlık dönemi öncesine konumlandırılan

³²⁹ Jackson, Zoroaster, s.4.

³³⁰ Boyce ve Grenet, Zoroastrianism, s.378; Jackson, Prophet, s.190.

³³¹ Jackson, Prophet, s.189.

³³² Jackson, Zoroaster, s.4.

³³³ Jackson, Prophet, s.190.

³³⁴ Windischmann, s.131.

Zoroaster, bir peygamber olarak ima edilmesi ve bu adın Media'da geçtiği vurgusu dikkat çekicidir.³³⁵

3.3.ZOROASTER ADINI KRAL NİNUS VE SEMİRAMİS İLE İLİŞKİLENDİREN KLASİK REFERANSLAR

Çalışmanın bu bölümünde Zoroaster adını, Kral Ninus ve Semiramis ile ilişkilendiren antik Yunan ve Roma kaynaklarında geçen atıflardan bahsedilecektir. Zoroaster geleneği, M.Ö.100'lü yıllardan itibaren Ninus'u ve Babil kraliçesi Semiramis'in karşısına Baktria kralı Zoroaster'i muhalif bir portre de çizmiştir.³³⁶

- **Knidoslu Ktesias (M.Ö. 416):** O dönemde Akhaemenid Devleti'nin hükmü altında kalan Karia'daki Knidos kasabasında yaşayan Ktesias, Yunanlı bir doktor ve tarihçiydi. II. Artaxerxes (M.Ö. 404-359) saltanatı sırasında yazdığı düşünülen *Persica (History of the Persians)* adlı eserinin,³³⁷ Diodorus Siculus tarafından alıntılanan bölümde, Ninus'un büyük bir ordu ile Baktria'yı işgal ettiğini ve Semiramis'in yardımıyla Kral Oxyartes'e karşı bir zafer kazandığından bahseder.³³⁸ Eserinin adı *The fragments of the Persika of Ktesias*'dir. Ve bu eserde geçen "Οζώρατης" kelimesi için farklı görüşler ileri sürülmüştür.

-**Eusebius (M.S. 263-339):** *Chronicon* (1.43) adlı eserinin Ermeni versiyonunda geçen bir pasajda; Baktrialı kral Mag Zoroaster'in, Semiramis tarafından yenilgisinden bahsediyor.³³⁹

³³⁵ Jackson, Prophet, s.190

³³⁶ Skjærvø, s.52.

³³⁷ West, Classical, s.442.

³³⁸ El yazması varyantlarında geçen Οζώρατης adı yerine Έχαόρητης, Χαόρητης, Ζαόρητης formları gösterilir. En sondaki form kaydı Zoroaster adının daha sonraki Pers kayıtlarında geçen ismi ile benzeşmektedir. **bkz.** Jackson, Zoroaster, ss.4-5.

³³⁹ Fragments of Cephalion'da korunabilmiş Ermeni versiyonunda geçen metnin aslı şu şekildedir: "Incipio scribere de quibus et alii commemorarunt atque imprimis Ellanicus Lesbios Ctesiasque Cnidius, deinde Herodotus Alicarnassus. Primum Asiae imperarunt Assyrii, ex quibus erat Ninus Beli (filius), cujus regni aetate res quam plurimae celeberrimaeque virtutes gestae fuerunt." Postea his adjiciens profert etiam generationes Semiramidis atque (narrat) de Zoroastri Magi Bactrianorum regis certamine ac debellatone a Semiramide: nec non tempus Nini LII annos fuisse, atque de obitu ejus. Post quem quum regnasset Semiramis, muro Babylonem circumdedit ad eandem formam, qua a plerisque dictum est: Ctesia nimirum et Zenone Herodotoque nec non aliis ipsorum posteris. Deinde etiam apparatus belli Semiramidis adversus Indos ejusdemque cladem et fugam narrat," **bkz.** Jackson, Prophet, s.188.

- **Aelius Theon (M.S. 1. yüzyıl):** *Progymnasmata* 9 adlı çalışmasında, Tanrıça Semiramis ve Baktrialı Zoroaster'den bahseder.³⁴⁰ Metnin asıl formu şu şekildedir: “Ὁὐ γὰρ εἰ Τόμυρις κρείττων ἐστὶ Κύρου ἢ καὶ ναὶ μὰ Δία Σεμίραμις Ζωροάστρου τοῦ Βακτρίου, ἥδη συγχωρητέον καὶ τό θῆλυ τοῦ ἄρρενος ἀνδρειότερον εἶναι.”³⁴¹

- **Justinus (M.S. 120):** Justinus tarafından yazılan *Liber Historiarum Philippicarum* (*Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*) adlı kitabında Zoroaster'e şu şekilde atıf yapar: “Son savaş, büyü sanatlarını icat eden ilk kişi olduğu ve dünyanın kökeni ve yıldızların hareketlerini büyük bir dikkatle araştıran Baktrialıların kralı Zoroaster ile onun (Ninus) arasında yapıldı. Zoroaster'i öldürdükten sonra, Ninus'un kendisi de öldü, henüz küçük olan Ninyas adlı bir oğul ve adı Semiramis olan bir eş bıraktı.”³⁴²

- **Sicca Arnobius (M.S. 255-330):** Arnobius, *Adversus Gentes* (1.5) adlı eserinde, Assuriler ve Baktrialılar arasında gerçekleşen Ninus ve Zoroaster önderliğinde bir mücadeleden bahseder. Metnin aslı şöyledir; “*inter Assyrios et Bactrianos, Nino quondam Zoroastreque ductoribus.*”³⁴³

- **Paulus Orosius (M.S. 375-420):** Portekizli tarihçi ve rahip olan Orosius'un verdiği referansa göre; Ninus'un Baktria'yı aldığını ve büyücü Zoroaster'i öldürdüğünden bahsediyor.³⁴⁴ Bu referans Kral Alfred'in Anglo-Sakson tarihçesinde bulunmaktadır. Metinde geçen asıl form şu şekildedir: “*Novissime Zoroastrem Bactrianorum regem, eundenique magicae artis repertorem, pugna, oppressum interfecit.*”³⁴⁵

³⁴⁰ Jackson, *Prophet*, s.187.

³⁴¹ Skjærvø, s.52.

³⁴² “*Postremum bellum illi fuit cum Zoroastre, rege Bactrianorum, qui primus dicitur artes magicas inuenisse et mundi principia siderumque motus diligentissime spectasse. Hoc occiso et ipse decessit, relicto adhuc inpubere filio Ninya et uxore Samiramide.*” Justinus 1.1; Skjærvø, s.52.

<http://www.forumromanum.org/literature/justinx.html>

³⁴³ Jackson, *Zoroaster*, s.6.

³⁴⁴ Jackson, *Prophet*, s.188.

³⁴⁵ Jackson, *Zoroaster*, s.6; Skjærvø, s.52.

- **Constantialı Epiphanius (M.S. 315-403):** Salamis piskoposu Epiphanius'un *Adversus Haereses, Lib. I.* adlı eserine göre; Zoroaster'in adını Nimrod ile ilişkilendirir ve Zoroaster'in doğuya geldiğini ve Baktria'yı kurduğundan söz eder.³⁴⁶

- **Aziz Augustine (M.S. 354-430):** *Civitas Dei* 21.14 adlı eserinde Assurluların kralı Ninus ile Baktrialıların kralı Zoroastres arasında bir savaş yaşandığını ve Ninus'un galip geldiğini kaydetmiştir.³⁴⁷

- **Isidorus (M.S. 570-636):** Sevilalı piskopos Isidorus, *Etymologiae* 8.9 adlı eserinde; Baktrialıların ilk Mag kralı Zoroaster'in, Assurluların kralı Ninus ile savaş yaptığını ve onu [Zoroaster'i] öldürdüğünden söz etmiştir.³⁴⁸

3.4.KLASİK LİTERATÜRDE ZOROASTER'İN KİMLİĞİ VE ÖLÜMÜ ÜZERİNE VERİLEN REFERANSLAR

Çalışmanın bu bölümünde, Zoroaster'in kimliği üzerine verilen farklı bulgular ortaya konacaktır. Ayrıca Zoroaster'in ölüm şekli üzerine verilen farklı görüşlerde yansıtılacaktır.

- **İskenderiyeli Clement:** Asıl adı Titus Flavius Clemens olan Clement, M.S. 150 yılı civarında Atina'da doğdu ve dönemin önde gelen Hıristiyan teologlarından biri olduğu bilinir.³⁴⁹ Kendisi ile ilgili bilinen en önemli çalışması *Stromata*'da; Zoroaster'in Persli ya da Medli bir bilge olduğundan söz etmiştir.³⁵⁰

- **Chronicon Paschale:** Chronicon Alexandrinum da olarak tanınan Doğu Roma tarihçisi, 7.yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Zoroaster ile ilgili; Perslerin ünlü gökbilimcisi beyanında bulunur.³⁵¹ Ayrıca Zoroaster'in ölümüyle ilgili olarak; Zoroaster'in ateşle gelen ölümünü önceden bilip Perslere haber verdiğini ve onlara kemiklerinin küllerini korumalarını tembihlediğini; daha sonra ise Zoroaster'in,

³⁴⁶ Jacques Duchesne-Guillemin, "Epiphanius", *Encyclopædia Iranica*, Orijinal Basım:15.12.1998, Vol. VIII, Fas.c 5, s. 510, online erişim <https://iranicaonline.org/articles/epiphanius>. (18.12.2019).

³⁴⁷ Jackson, Prophet, s.188.

³⁴⁸ Marco Frenschkowski, "Christianity", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. Michael Stausberg ve Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Wiley Blackwell, Oxford, 2015, s.461.

³⁴⁹ Marie Louise Chaumont, "Clement of Alexandria," *Encyclopædia Iranica*, Vol. V, Fasc. 7, ss. 704-706, Son Güncelleme: 21.07.2011 online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/clement-of-alexandria-titus-flavius-clemens-probably-b> (13.08.2019).

³⁵⁰ Chaumont, Alexandria, ss.704-706.

³⁵¹ "ὁ Ζωρόαστρος ὁ ἀστρονόμος Πέρσων ὁ περιβόητος " Jackson, Prophet, s.190.

Orion'a dua ederken gökten düşen bir mızrakla öldürüldüğünü ve Perslerin ihtimamla sakladıkları küllerini şu ana kadar koruduklarını, kaydederek Perslerin Zoroaster'e atfettiği kutsallığı anlatır.³⁵² Bunlara ek olarak, 6.yüzyılda yaşamış olan Yunan tarihçi İoannis Malalas'da Zoroaster'in ölümü ile ilgili aynı ifadeleri kullanmıştır.³⁵³

- **Michael Glycas:** 12. yüzyılda yaşadığı bilinen Doğu Romalı tarihçi Michael Glycas, *Annales* adlı bir çalışma yazmıştır. "Perslerin ünlü gökbilimcisi Zoroaster" tanımını verdikten sonra daha önce de verilen diğer klasik referanslar gibi, Zoroaster ve Ninus-Semiramis mücadelesine değinmiştir.³⁵⁴

3.5.KLASİK LİTERATÜRDE ZOROASTER İLE İLGİLİ BİLGİ VEREN REFERANSLAR

3.5.1. Pythagoras

M.Ö. 570- M.Ö. 495 yılları arasında yaşamış olan Pythagoras, Samos doğumludur. Yunan dünyasına aritmetiği kazandıran ilk kişi olarak bilinir.³⁵⁵ Pythagoras'ın öğretileri zamanla bir ekol haline dönüşerek bu sayede ortaya Pythagorasçılık adlı ezoterik akım çıkmıştır. Bu topluluğun kendi içinde uyulması gereken sistematik kuralları vardır. Cemiyete girebilmek için zorlu bir eğitimden geçirilen kişiler iki farklı gruba ayrılarak sınıflandırılır. Pythagorasçılıkta ruh göçü öğretisi hakim olmakla beraber, bu öğretinin Heredotos'un söylediği gibi Mısır'dan Yunan dünyasına bir geçiş yaparak nüfuz ettiği konusu tartışmalıdır.³⁵⁶ Ancak Iamblichus, Pythagoras'ın hayatını anlattığı eserinde geçen kayıt şu şekildedir: *"Ancak burada, tüm Mısır tapınaklarını en büyük titizlikle ve doğru soruşturma ile sık sık ziyaret ederken, bağlantı kurduğu rahipler ve kahinler tarafından çok beğenildi ve sevildi. Ve her bir özelliği en büyük özveriyle öğrendikten sonra, kendi zamanında meşhur herhangi bir işlemi ya da bilgeliği ile ünlü olan herhangi bir kişiyi ya da gerçekleştirilebilecek herhangi bir gizemi duymayı ihmal etmedi; ne de daha mükemmel bir şeyin bulunabileceğini düşündüğü herhangi bir yeri ziyaret etmeyi*

³⁵² Frenschkowski, s.461.

³⁵³ Jackson, Prophet, s.126.

³⁵⁴ "Ζωρόαστρος ὁ περιβόητος Περσῶν ἀστρονόμος..." Michaelis Glycae, *Annales* II.

³⁵⁵ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006, s.142.

³⁵⁶ Arslan, s.142.

ihmal etmedi. Bu hesapta, her birinin sahip olduğu bilgelik ile donatıldığı tüm rahiplere gitti.”³⁵⁷

Pythagoras’ın yurdundan ayrıldıktan sonra Mısır’a gittiğini³⁵⁸ ve orada onların dilini öğrendiğini, ayrıca Mısır’daki tapınaklara girip tanrılar hakkında bütün bilinmeyenleri de öğrendiğini Diogenes de doğrular.³⁵⁹ Mısır’daki tecrübelerinin yanı sıra Maglar ve Kaldeliler ile ilişki kurduğu da kaynaklarda geçmektedir. Grek ve Mag dünyası arasında bilinen ilk etkileşim Pythagoras ile Maglar arasındaki ilişkidir denebilir.³⁶⁰ Bu husustaki tartışmalı iddialar arasında en dikkat çeken nokta, Pythagoras ile Zoroaster’in bağlantı kurup kurmadığı konusundadır. İlerin sürülen bir görüşe göre, Assurlu Zaratas’ın, Zoroaster’i taklit ederek Pythagoras ile bağlantı kurduğu ifadesidir.³⁶¹ Ancak daha önce Agathias gibi klasik yazarlarda da geçen, Zoroaster’in aynı zamanda Zaratas ismiyle de bilindiği görüşüdür. Pythagoras’ın, Mısır’dan sonra Maglar ile de etkileşime geçtiğini, hatta dönemin klasik yazarlarından Porphyrius’un, *Vita Pythagorae* (41) adlı eserinde, Pythagoras’ın Mag’ın bir öğrencisi olduğunu ve onlardan dürüst olmanın gerekliliğini, yani aşa öğretisini öğrendiğini şu şekilde aktarır:

“τοιαῦτα παρήνει· μάλιστα δ’ἀληθεύειν· τοῦτο γὰρ μόνον δύνασθαι τοὺς ἀνθρώπους ποιεῖν θεῷ παραπλησίους. ἐπεὶ καὶ τοῦ θεοῦ, ὡς παρὰ τῶν μάγων ἐπυνθάνετο, ὃν Ὠρομάζην καλοῦσιν ἐκεῖνοι, εἰκέναι τὸ μὲν σῶμα φωτί, τὴν δὲ ψυχὴν ἀληθείᾳ.”

“O (Pythagoras) böyle şeyler yapmayı tavsiye etti, ama en önemlisi dürüst olmayı; çünkü bu tek başına insanları neredeyse Tanrı’ya eşit kılabilir. Çünkü

³⁵⁷ Iamblichus, *Life of Pythagoras*, 4.

³⁵⁸ “Ayrıca Tanrılar hakkında en doğru bilgiyi içeren arınma ve inisiyasyonları ilan etti. Ve dahası, Tanrı’nın bileşik bir ilahi felsefesinin ve ibadetinin yazarı olduğu söylenir; gerçekten Orpheus’un takipçilerinden, Mısırlı rahiplerden bazı şeyler öğrendi; bazıları Kaldean ve Magi’den; bazıları Eleusis, Imbrus, Samothracia ve Delos’ta yapılan gizemlerden; ve bazıları Celtae ve Iberia’da icra edilenlerden. Ayrıca Pythagoras’ın Kutsal Söyleminin Latinler arasında var olduğu ve herkese değil, hepsine göre değil, neyin mükemmel olduğunu öğrenmek ve derhal kendilerini hiçbir şeye uygulamayanlar tarafından okunduğu söylenir. Aynı şekilde, erkeklerin üç kez libasyon yapmaları gerektiğini belirtti ve Apollo’nun tripoddan kehanetler verdiğini gözlemledi, çünkü üçlü ilk sayıdır. Bu ibadetler altıncı günde Venüs’e de yapılmalıdır, çünkü bu sayı her sayının birinci olanıdır ve mümkün olan her şekilde bölündüğünde çıkarılan sayıların ve kalanların gücünü alır.” Iamblichus, 28.

³⁵⁹ Diogenes Laertius, 8.3.

³⁶⁰ Windischmann, s.65.

³⁶¹ Windischmann, s.70.

Magi'den öğrendiği gibi, bu adamların (Persler) Horomazdes dediği tanrı, bedeninde ışığa, ruhunda hakikate benzetilir."³⁶²

Porphyrus dışında, üçüncü yüzyılda yaşamış olan Hippolytus, *Refutation of All Heresies* (Φιλοσοφούμενα ἢ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος) adlı eserinde Pythagoras'ın Zaratas'ın yanına gittiğini söyler ve yine aynı şekilde Aristoxenus'da benzer bir ifade de bulunmaktadır.³⁶³ Aristoxenus'a göre, Pythagoras öğretisinde yer alan bakla yeme yasağını Zoroaster'in öğretileriyle ilişkilendirdiği bir ifadesi de mevcuttur.³⁶⁴ Hippolytus ise, Zoroaster ve Pythagoras'ın tanıştığını, Zoroaster'in ona ne öğrettiğini ve iki temel ilke arasında yatan uyumun ve kozmos bilgisini, ayrıca Zoroaster'in öğretiyi sunmasıyla Pythagoras'ın bakla yeme yasağına dair bağlantısına yönelik noktalar aktarmaktadır.³⁶⁵ Hippolytus'un, Zoroaster'e yönelik referansı şu şekildedir: "İki ilahi varlık veya güç vardır (daimones). Biri göksel, diğeri karasal. Karasal güç, dünyadan yaratılış gönderir: sudur. Göksel hava payı olan ateşten oluşur: sıcak artı soğuk. Durum budur-o açıklıyor-bu elementlerin hiçbir ruhu yok edemez veya kirletemez. Çünkü onlar var olan her şeyin özüdür."³⁶⁶ Hippolytus'un, Zoroaster ile Pythagoras'ın tanışması üzerine yaptığı bir diğer referans ise şu şekildedir:

“Διόδωρος δὲ ὁ Ἑρετριεὺς καὶ Ἀριστόξενος ὁ μουσικὸς φασὶ πρὸς Ζαράταν τὸν Χαλδαῖον ἐληλυθέναι Πυθαγόραν, τὸν δὲ ἐκθέσθαι αὐτῷ δύο εἶναι ἀπ’ ἀρχῆς τοῖς οὖσιν αἷτια, πατέρα καὶ μητέρα· καὶ πατέρα μὲν φῶς, μητέρα δὲ σκότος· τοῦ δὲ φωτὸς μέρη θερμόν, ξηρόν, κοῦφον, ταχύ, τοῦ δὲ σκότους ψυχρόν, ὑγρόν, βαρὺ, βραδύ. ἐκ δὲ τούτων πάντα τὸν κόσμον συνεστάναι, ἐκ θηλείας καὶ ἄρρενος. εἶναι δὲ τὸν κόσμον φησὶν καὶ μουσικὴν ἁρμονίαν, διὸ καὶ τὸν ἥλιον ποιεῖσθαι τὴν περίοδον ἐναρμόνιον.”

“Eretrialı Diodorus ve müzisyen Aristoxenus, Pythagoras'ın, her şeyin iki ilkel nedenden kaynaklandığını açıklayan Kaldeli Zaratas'a gittiğini söylüyor: Bir baba ve bir anne. Ve baba ışıık; anne karanlıktır. Işığın kurucu (bileşen) parçaları şunlardır:

³⁶² Nichols, s.72.

³⁶³ West, Classical, s.444.

³⁶⁴ Peter Kingsley, “Greek Origin of the Sixth-Century Dating of Zoroaster”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LIII, 1990, (Greek), s.246.

³⁶⁵ Kingsley, Greek, s.247.

³⁶⁶ “δύο δαίμονας εἶναι, τὸν μὲν οὐράνιον τὸν δὲ χθόνιον. καὶ τὸν μὲν χθόνιον ἀνιέναι τὴν γένεσιν ἐκ τῆς γῆς, εἶναι δὲ ὕδωρ, τὸν δὲ οὐράνιον πῦρ μετέχον τοῦ ἀέρος, θερμόν καὶ ψυχρόν. διὸ καὶ τούτων οὐδὲν ἀναιρεῖν οὐδὲ μαινεῖν φησὶ τὴν ψυχὴν· ἔστι γὰρ ταῦτα οὐσία τῶν πάντων.” Kingsley, Greek, s.247.

sıcak, kuru, hafif ve hızlı. Karanlığın bölümleri: soğuk, ıslak, ağır ve yavaş. Bunlardan tüm kozmos oluşur - yani kadın ve erkekten. Ve o şöyle der, kozmosun aynı zamanda müzikal bir uyum olduğunu ve güneşin döngüsel yörüngesini uyum yasalarına uygun olarak gerçekleştirmesinin nedeni budur."³⁶⁷

Pythagorasçılık'ta, temel elementlere ait sıcak, kuru, soğuk ve ıslak terimleri, ileri sürülen bir görüşe göre dört mevsim ile ilişkilendirilir ve güneşin yıllık hareketleri sonucunda oluşan, mevsimlerin armonisine bir göndermedir.³⁶⁸ Pythagorasçılıkta var olan uyum yasasına göre, uyumu meydana getiren temel öğeleri zıtlıklar üzerinden açıklar ve karşılıklı olan zıtlıklar şu bağlamda sunulabilir: Sınır ve sınırsız, tek ve çift, bir ve çok, sağ ve sol, erkek ve dişi, hareketsiz ve hareketli, doğru ve eğri, aydınlık ve karanlık, iyi ve kötü, kare ve dikdörtgen.³⁶⁹ Burada yer alan iyi-kötü sembolü Zerdüştlük inancında yer alan Ahura Mazda ve Ehrimen ile ilişkilendirme görüşü ilginçtir ve tartışmalı bir konu olma özelliğini korur.³⁷⁰

3.5.2. Democritus

M.Ö. 460-M.Ö. 370'li yıllar arasında yaşayan Democritus, Abdera doğumludur. Leukippos'un öğrencisi olan Yunanlı düşünür, doğa filozofları arasında yerini almıştır. Dönemin antik kaynaklarının verdiği bilgiye göre, seksen yaşına kadar bilinen dünyanın büyük bir kısmını dolaşıp, birçok insan ile iletişim kurmuştur.³⁷¹ Bu bilgi arayışı sırasında Clemens Alexandrinus'un *Stromata* adlı eserinde kaydettiği bilgiye göre, Babil, Pers diyarı ve Mısır'a giderek oradaki bilgelere ve rahiplerden bilgiler öğrenmiştir. Democritus'un Maglar ile bağlantı kurduğu sırada, Pers diyarının I. Artaxerxes hükümrânlığı altında yaşadığı ve onun Mag Ostanes'i övdüğü yine dönemin antik kaynaklarında geçmektedir.³⁷² Bununla beraber bu konuyla ilgili olarak erken dönem kayıtlarında sınırlı bilgi birikimine sahibiz.

³⁶⁷ West, Classical, s.444; Windischmann, s.69.

³⁶⁸ Kingsley, Greek, ss.249-250.

³⁶⁹ Arslan, s.153.

³⁷⁰ Arslan, s.153.

³⁷¹ Windischmann, s.73.

³⁷² Beck, Zarathustra, s.516.

3.5.3. Lidyalı Xanthus

M.Ö. beşinci yüzyıl civarında yaşamış olan tarihçi Xanthus, Zoroaster adı ile ilgili bilinen en eski verileri sunar.³⁷³ Xanthus'un, Herodotos'tan daha önce yaşadığı biliniyor ve kendisi Zerdüştlük ile ilgili iki önemli bilgi kaydetmiştir. Bunlardan ilki; *"Perslerin, ölü bedenleri yakmaya ya da ateşi başka şekilde kötü kullanmaya karşı kural koyanın Zoroaster olduğunu iddia etti."* İkincisi ise; *"Maglar yakın kadın akrabalarıyla birlikte yaşarlar.(Karı-koca gibi yaşarlar.)"*³⁷⁴ Xanthus, Zoroastres'in yaşadığı tarihi ise Xerxes'in Yunan seferine kadar yaklaşık altı bin yıl geçtiği yönündedir.³⁷⁵ Nitekim, Xanthus'un yaşadığı tarih tam olarak bilinemediği için, araştırmacılar Olimpiyatları temel alarak bu konuyla ilgili varsayımlarda bulunmuşlardır. Bu teorilerden bazıları, Xanthus'un yaşadığı dönemin Pers hükümdarı I. Artaxerxes dönemine denk geliyor olmasıydı ki bu tarih Olimpiyat 78,4 veya 79,1'den sonra yazmış olması gerektiği yönündedir(M.Ö.465). Bir diğer teori ise, onun Sardes'in ele geçirildiği tarihte yaklaşık 30 yaşında olduğu görüşüydü, burada ise tarih M.Ö. 529'a tekabül eder, bu durumda Artaxerxes döneminde 64 yaşında olma olasılığı vardır.³⁷⁶

Ayrıca Halikarnaslı Dionysius'un, Xanthus için verdiği ifade şu şekildedir; *"O, Peloponnesos savaşlarından bir süre önce doğan ve Thukydides dönemine kadar yaşayan tarihçilerden biri"* diyerek Sardes'in ele geçirildiği tarihi Olimpiyat 70,2 olduğunu söyler, bu durumda ise Thucydides doğduğu sırada yaklaşık olarak 28 yaşında olması ihtimal dahilindedir.³⁷⁷ Yaşadığı tarih ile ilgili bu tartışmaların verilme sebebi, Herodotos'tan daha önce yaşamış olduğu düşüncesi ve Zoroaster ile ilgili verdiği ifadelerdir. Diogenes'te geçen; *"Pers İmparatorluğu'nun İskender tarafından yıkılışına kadar..."*³⁷⁸ olan ifade bazı araştırmacılara göre Lidyalı Xanthus'a ait olmadığı yönündedir ve bu görüşün Hermodoros'tan geldiği düşünülür.³⁷⁹ Daha önce sözü edilen *Stromata* adlı eser de, Xanthus'a ait olduğu düşünülen *Magika* adlı

³⁷³ Bremmer, s.4; Darmesteter, s.xii.

³⁷⁴ Skjærvø, s.31.

³⁷⁵ Diogenes Laertius, 1.2.

³⁷⁶ Windischmann, s.75.

³⁷⁷ Windischmann, ss.75-76.

³⁷⁸ Diogenes Laertius, 1.2.

³⁷⁹ Windischmann, s.78.

kitaptan bahseder ve bu kitapta Maglar arasında yaşanan ensest evlilikler ile ilgili veriler sunar.³⁸⁰

Akhaemenid yazıtları bize Ahura Mazda dininin kabul edildiğini kanıtlıyor. Ancak bu dönemde Xanthus'un yazdığı düşünülen *Magika* adlı eser de Zoroaster'e ve Maglara yaptığı atıflar enteresan olarak karşılanmamalı, burada asıl şaşırtıcı olan Heredotos'tan önce yaşamış olan Xanthus'un Zoroaster'den bahsedip, Heredotos'un Pers dininden bu kadar ayrıntılı bilgiler verip Zoroaster'den bahsetmemesi olduğu düşünülür.³⁸¹

3.5.4. Platon

Felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olan Platon, Atina doğumludur. Diogenes Laertius, onun soyunu anne tarafından Solon'a dayandırır.³⁸² Doğduğu tarih üzerine tam olarak kesin bir veri olmamasına rağmen, Diogenes onu M.Ö. 428-425 tarih aralığına yerleştirir.³⁸³ Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Platon, bütün yaşamını felsefeye adanmış ve bu uğraşta birçok gezi de yaptığı bilinmektedir. Daha önce değinildiği gibi antik Yunan dünyası, Magların varlığından haberdar olduğu görünüyor. Lidyalı Xanthus, Pythagoras gibi öncüler bunun göstergesidir ve Doğu dünyası ile etkileşime girmek için Mısır'a, Babil'e seyahatler düzenlenmeye başlanmıştır. Nitekim bunun devamı olarak Platon'un da Mısır'a gittiği bilinmektedir.³⁸⁴ Mısır'a seyahatinden sonra, Maglar ile de iletişime geçmek istemiş, fakat o dönemde gelişen Pers-Yunan savaşları bu görüşmeye müsaade etmemiştir.³⁸⁵ Ancak burada asıl gözden kaçırılmaması gereken nokta, Platon döneminde

³⁸⁰ Kingsley, *Magi*, s.181; Keith, ss.793-794.

³⁸¹ Bremmer, s.4-5.

³⁸² Diogenes Laertius, 3.1.

³⁸³ Diogenes Laertius, 3.2.

³⁸⁴ “O andan itibaren, yirmi yaşında, Sokrates'in öğrencisi olmuş; o öldükten sonra Herakleitosçu Kratylus'a ve Parmenides'in felsefesini öğreten Hermogenes'e yanaşmış. Hermodoros'un anlattığına göre, yirmi sekiz yaşında Sokrates'in öteki öğrencileriyle Megara'ya Eukleides'in yanına gitmiş. Sonra da Kyrene'ye matematikçi Theodoros'un yanına; oradan İtalya'ya Pythagorasçı Philolaos ile Eurotos'un yanına geçmiş. Oradan da Mısır'a bilicilerin yanına gitmiş: Anlatıldığına göre, buraya onunla birlikte Euripides de gelmiş ve burada hastalanınca rahipler onu deniz tedavisiyle kurtarmışlar. O da bir yerde şöyle demiştir: “Deniz insanları bütün kötülüklerinden arındırır.”—Diogenes Laertius, 3.6.

³⁸⁵ Jackson, *Prophet*, s.7; Windischmann, s.85; Diogenes Laertius, 3.7.

Zoroaster'in varlığının biliniyor olmasıdır ve diğer düşünürler tarafından da Mag diyarına bir merak doğmuş olmasıdır.³⁸⁶

İskenderiyeli Clement'in Platon'a dair verdiği atıfta *Devlet'in* onuncu kitabında; “Zoroaster'ın kendisinin Pamphyliyalı Armenius'un oğlu olduğunu yazdığını ve Hades gezisinde tanrılardan öğrendiklerinin bir açıklamasını yazdığını bildirdi. Platon'a göre, Zoroaster'ın hayata geri dönmeden önce on iki gün boyunca ölü yakılan odun yığnında yatması gerekiyordu.”³⁸⁷ Ayrıca Platon tarafından yazıldığı düşünülen *Alcibiades I* adlı eserde Zoroaster'in -Horomazdas'ın oğlu Zoroaster- doktrinlerinden bahseder.³⁸⁸ Burada Pers dinindeki *aşa* (doğruluk) kavramının vurgulandığı görülmektedir. Platon, *Alcibiades (I.122a)* eserinde şunları söylemektedir:

“ὦν ὁ μὲν μαγείαν τε διδάσκει τὴν Ζωροάστρου τοῦ Ὁρομάζου – ἔστι δὲ τοῦτο θεῶν θεραπεία – διδάσκει δὲ καὶ τὰ βασιλικά, ὁ δὲ δικαιοτάτος ἀληθεύειν διὰ παντὸς τοῦ βίου...”

“Bunlardan (öğretmenler) Horomazdes'in oğlu Zoroaster'in Mag felsefesini öğretir - bu tanrılara hizmettir - ve aynı zamanda kraliyet görevlerini de öğretir. En adil insan ona hayatı boyunca dürüst olmayı öğretir...”³⁸⁹

Buna göre, Platon dördüncü yüzyılda, Zerdüştlüğe dair birtakım bilgiler sunmaktadır. Neoplatonist filozof Olympiodorus, *Alcibiades* ile ilgili yorumunda “μαγεία” terimi için kendi görüşünü açıklamıştır. Bu terim ‘büyü’ anlamına gelmektedir ve beşinci yüzyılda bu terim üzerine tam olarak anlam saptanamamaktadır, ayrıca “μάγος” kelimesinin ‘büyücü veya şarlatan’ gibi aşağılayıcı bir ifade olarak da kullanıldığına dair bir görüş vardır.³⁹⁰

³⁸⁶ Windischmann, s.85.

³⁸⁷ Skjærvø, s.51; Chaumont, Alexandria, ss.704-706.

³⁸⁸ De Jong, Achaemenid, s.543.

³⁸⁹ Nichols, s.71.

³⁹⁰ Bremmer, s.6; Carastro, s.697.

3.5.5. Eudoxus

Knidos doğumlu olan Eudoxus (doğum M.Ö. 395-390/ ölüm M.Ö. 342-337) Antik dünyada matematiğe ve astronomiye yaptığı katkılar ile tanınır. Kendisine ait günümüze herhangi bir eseri ulaşmamasına rağmen, klasik literatürde geçen kayıtlar sayesinde onun hakkında bir miktar malumata sahibiz. Bu kayıtlara göre Eudoxus'da yaşadığı dönemde Pers dininden ve Zoroaster'in varlığından haberdar olduğu anlaşıyor. İlk olarak Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia* adlı eserinde geçen kayıt şu şekildedir; “*Hikmet yolları arasında en parlak ve en faydalı olanı bilmek isteyen Eudoxus, Zoroaster'i Platon'un ölümünden altı bin yıl önceye yerleştirdi; Aristoteles'te olduğu gibi.*”³⁹¹ Daha sonra ise Diogenes Laertius'un aktardığına göre, Eudoxus'un *Periodos* adlı kitabında, Magların geçmişinin Mısırlılardan daha eski olduğunu söyler ve onların dininde mevcut iki ilke olduğunu, bunların iyi cin (daimon) ve kötü cin olduğunu, ilk cinin ismi Zeus ve Oromasdes, ikincinin ise Hades ve Areimanios olduğunu belirtir.³⁹² O dönemde geçen diğer antik kaynaklarda da bu bilgiler teyit edilmektedir.

3.5.6. Dinon

M.Ö. 400 yılında Kolophon da doğan Grek tarihçi Deinon veya diğer bilinen adıyla Dinon (Δείνων ya da Δίνων), tarihçi Cleitarchus'un babasıdır. Plutarkhos'un *İskender* adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Alexander dönemi tarihçilerinden biridir ve Persler ile ilgili bilgiler kaydetmiştir.³⁹³ Pers İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru yazdığı bilinen Deinon, *Persiká (Pers Meseleleri)* adlı üç ciltten oluşan bir kitap yazmıştır; ilk cilt *Assuriaká*, ikinci cilt *Mediká* ve üçüncü cilt *Persiká* olarak adlandırılmıştır.³⁹⁴ Pers dinine dair oldukça önemli veriler kaydeden Deinon, Persli ve Medli Magların açık havada ibadet ettiğini; ateş ve suya tanrısal bir özellik atfettiklerini, ayrıca Pers ayinin temel parçalarından biri olan “*baresman*”dan da

³⁹¹ “Eudoxus, qui inter sapientiae sectas clarissimam utilissimamque eam intellegi voluit, zoroastren hunc sex milibus annorum ante platonis mortem fuisse prodidit; sic et Aristoteles.”

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-lat1:30.2;> E.W.West, **The Sacred Books of the East**, Vol. XLVII, Oxford, 1897, (Sacred), ss.xxxix-xl.

³⁹² Diogenes Laertius, 1.8.

³⁹³ Plutarkhos, **Paralel Hayatlar: İskender-Sezar**, 36.

³⁹⁴ Windischmann, s.86.

bahsetmiştir.³⁹⁵ Bunlara ek olarak Büyük Kyros'un, Astyages ile olan mücadelesine de değinmiştir.³⁹⁶

Diogenes Laertius eserinde Deinon'un Zoroaster ve Maglar ile ilgili söylediklerini şu şekilde aktarmıştır; “*Deinon'un Historia adlı eserinin beşinci kitabında, Magların şarlatan işi büyücülüğü bilmediklerini söyler, ayrıca Zoroaster adını yorumlayarak “yıldızlara tapan” manasına geldiğini söyler.*”³⁹⁷

3.5.7. Aristoteles

Antik felsefe tarihinin en önemli sembollerinden biri olan Aristoteles (MÖ 384-MÖ 323) ileri sürdüğü kuramları ve görüşleriyle günümüze değin değerini koruyabilmeyi başarmıştır. Platon'un kurduğu Akademia'dan ayrılarak eleştirel bir tutum sergilemiştir. Bir geçiş dönemine giren Aristoteles fikirlerini *περί φιλοσοφίας (Felsefe Üzerine)* adlı diyalogunda sunar; üç kitaptan oluşan bu diyalog, Orphik teoloji ekseninde, Doğu dünyasını temel alarak Mısır ve Pers dinlerinin tarihsel süreçlerini inceler, felsefi sistemlerin devinimsel tekrar edişlerine dair bir görüş geliştirir ve Zoroaster'i Platon'dan altı bin yıl önceye yerleştirir, böylece on iki bin yıllık dünya periyodunun ortasında Platon yerini almış olacaktır.³⁹⁸ Daha önce Eudoxus maddesinde değinildiği gibi Plinius *Naturalis Historia* (30.2) adlı eserinde bu bilgiyi doğrulamıştır.

Diogenes, Aristoteles ile ilgili aktardığı bilgide; Aristoteles'in *Magikon* adlı bir eser yazdığını ve bu eserde Magların şarlatanlık işi büyücülüğü bilmediğini dile getirir. Yine Diogenes, Aristoteles'in *περί φιλοσοφίας (Felsefe Üzerine)* adlı eserin birinci kitabında, Magların Mısırlılara göre daha eski bir geçmişe sahip olduğunu belirtir.³⁹⁹ Ve devam ederek onlarda iki temel ilke-ruh kavramından bahseder; ilki iyi cin (daimon) Zeus ve Oromasdes, ikincisi ise kötü cin Hades ve Areimanios olduğunu söyler.⁴⁰⁰

³⁹⁵ Windischmann, s.88.

³⁹⁶ Windischmann, s.89.

³⁹⁷ Diogenes Laertius, 1.8.

³⁹⁸ Zeller, 232.

³⁹⁹ Bremmer, s.6; Skjærvø, s.51.

⁴⁰⁰ Diogenes Laertius, 1.8.; Moore, s.224.

3.5.8. Theopompos

Grek tarihçi Theopompos'un M.Ö 380 yılında Chios adasında doğduğu bilinmektedir. Zoroaster ve Maglara ait doktrinlerin olduğu *Philippika* adlı kapsamlı bir eser yazmış, fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır. Theopompos'un *Hellenika* ile ilgili 12 kitap yazdığı, *Philippika* ile ilgili de 58 kitap yazdığı biliniyor ve *Philippika* kitabının 53 adeti Photius (MS 810-891) dönemine kadar varlığını koruyabilmiştir.⁴⁰¹ Diogenes'in kitabında kaydettiği gibi; Theopompos'un *Philippika*'nın sekizinci kitabında şunları söyler; “Maglara göre insanlar (öldükten sonra) dirilip ölümsüz olacaklarmış ve evren onların yakarışları sayesinde ayakta kalacakmış.”⁴⁰²

Theopompos, Magların Tanrıların varoluşsal sürecini nasıl yorumladıklarını eserinde kaydetmiştir. Magların aktardığına göre; üç bin yıl süreyle tekrarlanan bir süreç içerisinde bir tanrının diğeri üzerinde hakimiyet kuracağını ve üç bin yıl boyunca mücadele edeceğini söyleyip, bunun sonucunda kötülüğün yani Hades'in kaybedip yok olacağını, böylelikle erkeklerin mutlu olacağını, Magların mitolojisinin böyle geliştiğini dile getirir.⁴⁰³ Theopompos'un bu ikililik mücadelesini Plutarkhos'un da *De Iside et Osiride* adlı eserinde koruduğu görülmektedir.⁴⁰⁴

3.5.9. Hermodoros

M.Ö 4. yüzyıl civarında yaşayan Hermodoros bazı kaynaklarda Ephesos doğumlu olarak verilir, bazı kaynaklarda ise Syrakusalı⁴⁰⁵ olarak geçer. Platon doktrinlerini savunan Hemodoros, Zoroaster'in yaşadığı dönem ile ilgili tarihsel bir saptamada bulunmuştur. Büyük İskender'in Pers diyarını ele geçirdikten sonra kaleme aldığı eserinde Zoroaster'in yaşadığı tarihi Troya Savaşı'ndan beş bin yıl önceye konumlandırır.⁴⁰⁶ Diogenes'in bize sunduğu bu bilgi Hermodoros'un *Bilimler Üzerine* adlı eserinde de sunulmaktadır ve devamında Lidyalı Xanthus'un Zoroaster'i, Xerxes'in Yunan seferine kadar altı bin yıl geçtiğini söylemesi ve Büyük İskender tarafından Pers Devleti'nin yıkılışına kadar Ostanos, Astrampsykhos, Gobryes ve

⁴⁰¹ Windischmann, ss.92-93.

⁴⁰² Diogenes Laertius, 1.8-9.

⁴⁰³ Boyce, Textual, ss.96-97; Moore, s.206.

⁴⁰⁴ Windischmann, s.93.

⁴⁰⁵ West, Classical, s.443.

⁴⁰⁶ West, Classical, s.443.

Pazates adlı Magların yönetime geçmesini anlatmasıyla devam eder.⁴⁰⁷ Bu isimlerin gerçekten yaşadığı Pliny'nin *Naturalis Historia* (30.8) adlı eserinde doğrulanıyor, ayrıca Astrampsykhos isminin Persçe olduğu düşünülüyor ve Zarathustra'nın Yunanca Zoroastres'e dönüşmesi-form değiştirmesi ortaya atılan iddialardan biridir.⁴⁰⁸ Bunlara ilave olarak, Hermodoros'un, Deinon'un söylediğini onaylayarak, Zoroaster'in "yıldızlara tapan" manasına geldiğini söyleyecektir.⁴⁰⁹

Hermodoros'un hayatına dair bilinen veriler sınırlıdır, ancak Herakleitos'un arkadaşı olduğunu ve Ephesos'tan sürüldüğünü klasik kaynaklardan bilmekteyiz; Herakleitos arkadaşı sürgüne yollandığı için Ephesoslulara kızarak şunları söylemiştir: "Bütün yetişkin Ephesoslular kendilerini asıp kenti çocuklara bıraksalar iyi olur; çünkü onlar 'Hiç kimse bizden çok değerli olmamalı; böyle biri varsa, gitsin, başka yerde başkalarının arasında yaşasın!' diyerek, aralarındaki en değerli adamı, Hermodoros'u sürgüne yolladılar."⁴¹⁰

3.5.10. Sotion

İskenderiye doğumlu olan Sotion, M.Ö. 204-181 yılları arasında tahtta olan Ptolemaeus Epiphanes hükümrانlığı altında *Filozoflar Zinciri* adlı eserini kaleme aldığı biliniyor ve bu eserine tarihçi Heraclides Lembus tarafından bir özet yazılmıştır.⁴¹¹ Sotion'un bu eseriyle ilgili günümüze kadar bir nüsha ulaşmamış, ancak Diogenes'in eserinde kaydettiği verilerden *Filozoflar Zinciri* hakkında kısıtlı bilgilere sahip olabiliyoruz. Diogenes Laertius'un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı eserinde verdiği bilgiye göre; Aristoteles'in *Magikon*'da, Sotion'un ise *Filozoflar Zinciri* adlı eserinin yirmi üçüncü kitabında, ilk felsefecilerin Persler'de Maglar, Babilliler'de ya da Assurlular'da Khaldaialılar, Hintliler'de Çıplak Bilgeler (Jimnosofistler), Keltler'de ve Galatlar'da da Dryidlerle Semnotheolar'dan çıktığını söylemişlerdir.⁴¹² Yine bu hususta Diogenes Laertius'da geçen ifade şu şekildedir: "Felsefenin barbarlarda başladığını söyleyenler, bunlardan her birinin felsefe yapma

⁴⁰⁷ Diogenes Laertius, 1.2.

⁴⁰⁸ West, Classical, s.443.

⁴⁰⁹ Kingsley, Magi, s.201.

⁴¹⁰ Diogenes Laertius, 9.2.

⁴¹¹ Windischmann, s.104.

⁴¹² Diogenes Laertius, 1.1.

biçimini de açıklarlar: “Çıplak Bilgeler’le Dryidler bilmece gibi konuşarak felsefe yaparlarmış; tanrılara saygı gösterir, hiç kötülük yapmaz ve yiğitliğe önem verirlermiş. Nitekim, Kleitarkhos on ikinci kitabında bu “Çıplak Bilgeler’in ölümü küçümsediklerini söyler; Khaldaiyalılar gökbilim ve falcılıkla ilgilenirlermiş; Maglar, sanki tanrılar bir tek onlara kulak veriyormuş gibi, tanrı sunakları, kurban ve dualarla uğraşırlarmış. Tanrıların özü ve yaratılışıyla ilgili açıklamalar yapar, ateşi, toprağı ve suyu da tanrı sayarlarmış; tahta tanrı heykellerini, özellikle de tanrıların erkek ve dişi olduğunu söyleyenleri kınarlarmış.”⁴¹³ “Adalet üzerine tartışır ve ölüleri yakarak gömmeyi dine aykırı bulurlarmış; ama onlara göre, Sotion’un yirmi üçüncü kitabında söylediği gibi, anneleri ya da kızlarıyla birleşmek dine uygunmuş; bilicilik ve falcılığa önem verir ve tanrıların kendilerini onlara gösterdiğini ileri sürerlermiş. Ayrıca onlara göre hava, buharlaşıp keskin gözle bakanların gözüne giren görüntülerle doluymuş; altın ve gösterişli süsler kullanmak yasakmış. Giysileri beyaz, yatakları samandanmış; yeşillik, peynir ve ucuz ekmek yerlermiş, çatal olarak da kamış sapı kullanırlarmış: dediklerine göre, bunu peynire saplayıp kaldırır ve yerlermiş.”⁴¹⁴

Kaydedilen bu veriler araştırmacılara Maglar’ın doğası hakkında bilgiler sunar ve Maglar’ı; ilahi hizmet, kurban etme ve duada bulunma olarak sınıflandıran bir tabakaya dönüştürür.⁴¹⁵

3.5.11. Hermippos

Smyrnalı Hermippos M.Ö. 3. yüzyıl civarında yaşadığı düşünülen bir gramer uzmanı ve biyografi yazarıdır. Tam olarak yaşadığı tarih saptanamamış, ancak Ptolemaios Euergetes’in (M.Ö 246-222) hüküm sürdüğü yıllarda, İskenderiye’de çalışmalarını sürdürdüğü ve ünlü Callimachus’un arkadaşı ve öğrencisi olduğu bilinmektedir.⁴¹⁶ Pythagoras, Aristoteles, Gorgias gibi seçkin isimlerin biyografileri üzerine bir çalışma hazırladığı ve “Yunanlı Yedi Bilge” ismiyle sunduğu da kayıtlarda

⁴¹³ Diogenes Laertius, 1.6.

⁴¹⁴ Diogenes Laertius, 1.7; Windischmann, s.105.

⁴¹⁵ Windischmann, s.105.

⁴¹⁶ Josef Wiesehöfer, “Hermippus of Smyrna” *Encyclopædia Iranica*, Vol. XII, Fasc. 3, s. 240, Orijinal Basım:15.12.2003, online erişim <https://iranicaonline.org/articles/hermippus-of-smyrna> (05.01.2020).

geçmektedir.⁴¹⁷ Çalışmalarını hazırlarken İskenderiye Kütüphanesi'ndeki materyallerden faydalandığı söylenir ve kendisine özgü üslubuyla Hermippos, Plutarkhos ve Diogenes Laertius gibi ardılarını bu konuda etkilediği ileri sürülen görüşler arasındadır.⁴¹⁸

Diogenes Laertius'un, Hermippos ile ilgili verdiği bilgiye göre; Hermippos'un *Büyücüler Üzerine* isimli bir eser yazdığını ve bu eserde, Maglar'ın Mısırlılar'dan daha eski olduklarını, yine daha önceki maddelerde verilen iyi-kötü ilke ilişkisinden bahsettiği söylenir.⁴¹⁹ Persler'i konu alan bu çalışmada, Zoroaster ile ilgili veriler sunduğu görülüyor. Plinius'un *Naturalis Historia* (30.1.2) adlı eserinde şu açıklamayı yapar: “Bütün o sihir sanatı hakkında dikkatle yazan ve Zoroaster tarafından söylenmiş iki milyon dizeyi, her birini onun bölümünü işaret ettikten sonra kanıtlarla açıklayan Hermippos, öğretmenine, ki onun tarafından başlaması söylenmişti, Agonaces'e verdi ki kendisi [Zoroaster] ise Troia Savaşı'ndan 5.000 yıl önce yaşamıştı.”⁴²⁰ Burada dikkat çeken nokta, Hermippos'un Zoroaster'i diğer klasik yazarlarda olduğu gibi Troya Savaşı'nda önceki tarihe konumlandırması diyebiliriz. Ancak muğlak bir ada sahip Zoroaster'in öğretmeni olarak verilen “Agonaces” kelimesinin, Plinius'un el yazmalarından kaynaklanan bir bozukluk olduğu⁴²¹ düşünülür. Bunun nedeni Hermippos'un *Oromazes* veya *Oromasdes* kelimesinin formunu değiştirebilmiş olduğu hipotezidir.⁴²² Çünkü Avesta literatür geleneğinde, Ahura Mazda'nın öğrencisi Zoroaster olarak bilinir ve Yunan perspektifinden de böyle anlaşılır.⁴²³

⁴¹⁷ Wieschöfer, Smyrna, s.240.

⁴¹⁸ Wieschöfer, Smyrna, s.240.

⁴¹⁹ Diogenes Laertius, 1.8.; Moore, s.199.

⁴²⁰ “Hermippos, qui de tota ea arte diligentissime scripsit et viciens C milia versuum a Zoroastre condita indicibus quoque voluminum eius positus explanavit, praeceptorem, a quo institutum diceret, tradidit Agonacen, ipsum vero quinque milibus annorum ante Troianum bellum fuisse.”
https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/30*.html

⁴²¹ Bahsi geçen ismin “Agonaccen, Agoneten, Aganacen, Abonacem” gibi varyasyonları da olduğu bilinmektedir.

⁴²² Windischmann, s.110.

⁴²³ Windischmann, ss.110-111.

3.5.12. Plinius

Gaius Plinius Secundus Maior bilinen adıyla Yaşlı Plinius, M.S. 23 yılında Como'da doğdu. *Naturalis Historia* adlı 37 kitaplık büyük çalışması günümüze kadar ulaşabilmeyi başarmış ve bu eserin otuzuncu kitabında büyüden, Zoroaster'in varlığından ve Maglar'dan sıklıkla bahsettiği görülür.⁴²⁴ Plinius *Naturalis Historia* (30.2.3) da Zoroaster'i büyü'nün mucidi olarak vasıflandırdığı anlaşılır.⁴²⁵ Ayrıca, Zoroaster'i karanlık sanatların bir sunucusu göreviyle Yunan ve Roma dünyasına tanıttığı ileri sürülen görüşler arasındadır.⁴²⁶ Eserinde Zoroaster ve Mag ile ilgili Hermippus, Aristoteles ve Eudoxus'un yaptığı atıflara daha önce çalışmamızda yer verildi. Hermippus'un, Zoroaster tarafından oluşturulan iki milyon dizelik bir metinden bahsettiğini ve onun öğretmeni Agonaces'e vurgu yaptığı kayda geçmiştir.⁴²⁷ Eudoxus'un ise, Zoroaster'in yaşadığı tarihi Platon'un ölümünden altı bin yıl önceye yerleştirdiğine eserinde yer vermiş, aynı şekilde Aristoteles'in de aynı söylemi dile getirdiğini açıklamıştır.⁴²⁸

Plinius bu eserinde, Mag Osthanes'in Perslerin kralı Xerxes ile Yunan seferine katıldığı bilgisini vermiştir⁴²⁹ ve Osthanes adı Diogenes Laertius'un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* (1.2) adlı eserinde de geçmektedir. Plinius'un devam eden bu pasajında Prokonnesoslu bir Zoroaster'in varlığından söz etmektedir, nitekim Plinius'un iki farklı Zoroaster olup olmadığı konusunda şüpheli olduğu göze çarpmaktadır.⁴³⁰ Ayrıca, Plinius Zoroaster'e dair iki ilgi çeken özellikten bahsediyor. Birincisi Zoroaster'in doğduğu gün güldüğünü kaydetmiştir; ikincisi ise Zoroaster'in otuz yıl boyunca çölde, yaşlılığının izini taşımayacak şekilde hazırlanmış bir peynir üzerinde yaşadığı bilgisini vermiştir.⁴³¹ Aynı şekilde Plutarkhos da Zoroaster'in süttten yapılmış yiyecek üzerinde yaşadığından söz etmektedir.⁴³²

⁴²⁴ West, Classical, s.443; Beck, Zarathustra, s.516.

⁴²⁵ Beck, Elr, 2002; Jackson, Prophet, s.189.

⁴²⁶ Beck, Elr, 2002.

⁴²⁷ Skjærvø, s.51.

⁴²⁸ Plinius *Naturalis Historia* 30.2.3: Eudoxus,... Zoroastren hunc sex milibus annorum ante Platonis mortem fuisse prodidit; sic et Aristoteles.

⁴²⁹ Plinius, 30.2.8: ... Osthanes Xerxen regem Persarum bello, quod is Graeciae intulit.

⁴³⁰ Jackson, Prophet, s.189; West, Sacred, s.xl.

⁴³¹ Skjærvø, s.51; Windischmann, ss.124-125.

⁴³² Windischmann, s.125.

3.5.13. Berossus

Büyük İskender'in çağdaşı olarak bilinen Babilli Berossus'un, M.Ö 350- M.Ö. 281 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir. Berossus'a atıf yapan kaynaklar, onu bir Babilli veya bir Kaldeli, ayrıca Bel rahibi (Marduk'un) olarak gösterir. Makedonlar'ın, Babil topraklarını ele geçirmesinden sonra Berossus, Grekçe okuma-yazma yetisine kavuşarak, Grek tarihi literatürünü Babil tarihi ile ilişkilendirdi. Berossus'un yazmış olduğu Babil tarihi hakkında, uzun bir krallar listesinden söz etmek mümkündür. Öncelikli olarak Babil krallarına değinen klasik yazar, seksen altı kraldan oluşan bir liste ile okuyucularının karşısına çıkar; daha sonra ise Medler'in Babil'i ele geçirmesiyle başlayan süreçte Medli tiranların isimleri bu eserde sırasıyla korunur ve ardından gelen Assurlular'ın kraliçesi Semiramis'in hikayesine yer verildiği görülür.⁴³³ Eserinde ilk başta Medli sekiz yöneticiyi kaydeden Berossus, M.S. yaklaşık 800 yıl sonra konumlandığı bir Zoroaster'in varlığından söz eder.⁴³⁴ Ancak onun Zerdüşt peygamberi olup olmadığı konusu tartışmalıdır.⁴³⁵

Babilli tarihçi Berossus'un, tanrıça Anahita hakkında sunduğu bilgiler de mevcuttur. İleri sürülen bir görüşe göre, Yunanca öğrenimi aldıktan sonra kendi kültüründe yer alan İstar ile Aphrodite arasında benzerlik kurduğu söylenir.⁴³⁶ Aynı şekilde Aphrodite ile Anahita'nın da özdeşleştirildiği bilinmektedir.⁴³⁷ İskenderiyeli Clement'in (Protrepticus 5.65.3), Berossus'a yönelik referansında konuyu şu şekilde açıklamıştır: *"Yine de yıllar sonra, Berossus'un Chaldaean Tarihi'nin üçüncü kitabında bildirdiği gibi, Darius Ochus'un oğlu Artaxerxes'in zamanında, insan formunda heykellere ibadet etmeye başladılar. Babil'de Afrodit Anaitis (Ἀφροδίτη, Ἀναΐτιδος) heykelini diken ve Susa, Ekbatana, Persepolis, Baktria, Şam ve Sardeis'e böyle bir ibadet öneren ilk kişi oldu."*⁴³⁸

⁴³³ Stanley M. Burstein, "Berossus," Encyclopædia Iranica, Vol. IV, Fasc. 2, ss. 165-166; Orijinal Basım: 15.12.1989, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/berossus-babylonian-4th-3rd-century-priest-chronicler-whose-work-has-some-bearing-on-iranian-history> (19.10.2019).

⁴³⁴ Windischmann, s.126.

⁴³⁵ Windischmann, s.127.

⁴³⁶ De Jong, Magi, s.270; Beck, Zarathustra, s.505.

⁴³⁷ De Jong, Magi, s.270.

⁴³⁸ James Darmesteter, **The Zend-Avesta Part II**, Oxford, The Clarendon Press, 1883, s.53; Moore, s.196.

3.5.14. Movses Khorenatsi

Movses Khorenatsi ya da Horenli Musa M.S. 410 yılı civarında Taron'da doğmuş ve tahmini olarak 490 yılına kadar yaşadığı düşünülmektedir. Bilindiği üzere Ortaçağ'dan günümüze kadar "Ermeni Tarihinin Babası (*Patmahayr*)" olarak onurlandırılan Horenli Musa, kendi ifadesine göre; Ermeni alfabesinin mucidi olarak kabul edilen St. Maštoc'un öğrencisiydi.⁴³⁹ Aynı şekilde takip edilen bu ifadeye göre; kendisinin İskenderiye'ye bir gezisi sırasında fırtına nedeniyle Byzantium'a, kazara Roma'ya ve Yunan diyarına sürüklendiği yönündedir.⁴⁴⁰ Ermeni tarihi için önemli bir eser olan Պատմություն Հայոց (*History of Armenia*) adlı kitabı yazmış ve bu kitabın içeriğinde; Hellenistik dönemdeki Armenia Devleti'nden ve kitabın devamında ise, Parth Devleti ile ilgili bilgilere yer vermiştir.⁴⁴¹ Çalışmayla ilintili olan bu bölümde Zoroaster hakkında veriler kaydetmiştir.

Movses Khorenatsi, Zoroaster'i Semiramis ile aynı dönem içerisinde anlatırken şu açıklamayı yapar: "*Semiramis yazı Armenia'da geçirirken, Mag ve Medli yönetici Zradast'ın Assur ve Niniveh valisi olduğunu, bu nedenle O (Semiramis) O'na düşman olur ve saldırır; fakat ondan önce Armenia'ya kaçtı ve ardından Ninyas O'nu (Semiramis'i) öldürdü ve imparatorluğunu ele geçirdi.*"⁴⁴² Ayrıca Movses Khorenatsi, Semiramis'in doğumundan söz ederek, daha sonra Zoroaster ile yaptığı savaş sırasında galip gelenin Semiramis olduğundan ve onun Hint seferlerinden de bahsetmiştir.⁴⁴³

3.5.15. Cephalion

Romalı tarihçi Cephalion M.S. 120 yılı civarında Hadrianus döneminde yaşadığı düşünülmektedir. Kendisi ile ilgili fragman parçalarına Eusebius'un (M.S. 263-339) *Chronicle* adlı eserinin Ermenice versiyonunda rastlamaktayız.⁴⁴⁴ Eusebius bu eserinde tarihçi Cephalion'un Assur tarihine ilişkin verdiği bilgilerden oluşan bir bölüm sunmuştur. Verdiği bilgilere göre; Baktrialılar'ın Kralı Mag Zoroaster'in,

⁴³⁹ Nina Garsoïan, "Movsēs Xorenac'i," *Encyclopædia Iranica*, Orijinal Basım: 01.01.2000, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci> (11.09.2019).

⁴⁴⁰ Garsoïan, EIr, 2000.

⁴⁴¹ Kosyan Aram, "About the Historical Sources of Movses Khorenatsi's History", *Institute of Oriental Studies of NAS RA*, Fundamental Armenology No 2 (6) 2017, s.4.

⁴⁴² Windischmann, s.128.

⁴⁴³ Windischmann, s.129.

⁴⁴⁴ Jackson, Prophet, s.187.

Semiramis ile yaptığı mücadele ve bunun sonucunda Semiramis tarafından alınan galibiyete vurgu yapmıştır.⁴⁴⁵ Bu bağlamda, daha önce sözü edilen Movses Khorenatsi gibi dönemin farklı klasik yazarları da Zoroaster ile Semiramis'i aynı döneme mensup iki figür olarak lanse etmişlerdir. Ayrıca Eusebius'un, Assur tarihi hakkında⁴⁴⁶ verdiği bilgi sıralaması şu şekildedir; Belus'un oğlu Ninus ile başlatır ve Assur İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla sona erdirir.⁴⁴⁷ Yine klasik dönem yazarlarından Ctesias ve Diodorus, Ninus'un fetihleri ile ilgili birbirine yakın açıklamalarda bulunur, ancak Ctesias, Baktria Kralı Zoroaster yerine Oxyartes ismini ileri sürmüştür.⁴⁴⁸ Bu iddia abartılı olarak değerlendirilebilir.

İleri sürülen bir başka teoriye göre de M.Ö. 1273 yıllarında Zoroaster'in yaşadığı düşünülürse, Mesih'ten önceki 13. yüzyılın ortalarında, Ninus ve Abraham [İbrahim] arasında bağlantı kuran kronikçiler, İbrahim'in yedinci yılında Zoroaster'den bahsederler; ancak bilindiği üzere Vishtaspa'nın hüküm sürdüğü zaman zarfında açıkça Zoroaster'in varlığından bahsedilmektedir, böylelikle Zoroaster-Vishtaspa'nın kendisi Baktria Kralı olarak kabul edilir.⁴⁴⁹

3.5.16. Clementine Recognitions

Clementine Recognitions ya da Sahte-Clementine Recognitions ile ilgili günümüze ulaşabilmiş pasajlara Tyrannius Rufinus'un (M.S 340-410) Latince çevirileri sayesinde hakim olunmaktadır.⁴⁵⁰ M.S. 2. yüzyılda yazıldığı düşünülen bu pasajlara göre; Zoroaster'in kimliğini Nuh ailesinden Cham oğlu Mesraim olarak tanımlar ve ona büyücü ve aynı zamanda astrolog rolünü üstlendirir.⁴⁵¹ Recognitions,

⁴⁴⁵ Eusebius, **Chronicle**, 17.

⁴⁴⁶ Eusebius, 17: "Başkalarının yazdıklarını yazarak başlayayım. İlk Lesboslu Hellanicus ve Cniduslu Ctesias, ardından Halikarnassoslu Herodotus [Assurlular hakkında yazmıştır]. Assurluları Asyalılar üzerinde yöneten ilk kişi Belus'un oğlu Ninus'tur. Onun saltanatı sırasında birçok kıymetli eylem yapıldı. Daha sonra Semiramis'in doğuşu, Baktriaların kralı Büyücü Zoroaster ile savaş ve Semiramis tarafından gerçekleşen yenilgisini tartışmaya devam ediyor. Ninus'un saltanatı 52 yıl sürdü ve sonra öldü. Ondan sonra Semiramis hükmetti. Babil etrafında, Ctesias, Zenon, Herodotus ve arkasından diğerleri gibi birçok yazar tarafından anlatılan şekilde duvarlar ören oydu."

⁴⁴⁷ Andrew James Carraker, **The Library Of Eusebius of Caesarea**, Brill, Leiden-Boston, 2003, s.145.

⁴⁴⁸ West, *Classical*, s.442.

⁴⁴⁹ Frenschkowski, s.461; Windischmann, s.131.

⁴⁵⁰ Jackson, *Prophet*, s.125.

⁴⁵¹ Frenschkowski, s.461; Jackson, *Prophet*, s.125.

Zoroaster hakkında şu açıklamayı yapar: “*Bu Zerdüşt hayatına on dördüncü nesilde başladı ve on beşinci yüzyılda Babil Kulesi'nin inşa edildiği ve dil karmaşası yaşandığında öldü.*”⁴⁵² Burada büyü sanatlarının Cham ailesine atfedildiği noktası dikkat çekmesine rağmen, Zoroaster'in Magizm'in öncüsü olarak kabul edilmesi ve onun Med-Persli kabilesinden olduğu iyi bilinmektedir.⁴⁵³ Ancak tüm bunlar düşünüldüğünde, Zoroaster'in Akhaemenid saltanatından çok daha önce yaşadığı düşüncesi klasik literatürde yerini aldığı görülür.⁴⁵⁴ Recognitiones devam eden pasajında şunları söylemektedir: “*Yıldızların büyük bir gözlemcisi olan Zoroaster'in, Persler'in yanlış anlaması sebebiyle, onun vücudu alev tarafından tükenip küllerini yüceleştirerek ve onu –bir yıldız- savaş arabası ile Tanrı'nın huzuruna taşıdılar. Bu yüzden ölümünden sonra Zoroaster adını, yani 'yaşayan yıldız' adını aldı.*”⁴⁵⁵ Açıklaması ile ismin Yunanca formunun nasıl geliştiğini gösterir.

3.5.17. Clementine Homilies

Clementine literatüründen bir başka isim olan Clementine Homilies ise, Recognitiones'ten farklı olarak Zoroaster kimliğini Nimrod [Nebrod] ile tanımlar.⁴⁵⁶ Her iki pasaj da incelendiğinde Zoroaster'in büyü sanatının merkezinde yer aldığı ve büyü sanatıyla gelen gücü yıldızları okuyarak bir hegemonyaya dönüştürdüğü anlaşılır.⁴⁵⁷ Ardından gelişen olaylar sıralamasında, Zoroaster'in bu güçle gelen kalbindeki gurur nedeniyle, cennetten yeryüzüne düşen bir yıldırım aracılığıyla Nimrod'un yok edildiğini ve onun Zoroaster soyadını “yaşayan yıldızın akışı” anlamına gelen ismi bu şekilde aldığını açıklar.⁴⁵⁸ Daha sonra ise, Persler'in Zoroaster'in vücut kalıntılarının üzerine bir tapınak inşa ettiklerini ve cennetten düşen yıldırımla meydana gelen kutsal ateşe taptıklarını ve onların bunu yaptığı sürece saltanatlarının sürdüğünü kaydetmiştir.⁴⁵⁹ Persler'in saltanat evresinden sonra Clementine Homilies şu açıklamayı yapar: “*Ondan sonra Babilliler bu ateşin közlerini*

⁴⁵² Windischmann, s.133.

⁴⁵³ Bremmer, s.5.

⁴⁵⁴ Windischmann, s.134.

⁴⁵⁵ Jackson, Prophet, s.125.

⁴⁵⁶ Frenschkowski, s.461.

⁴⁵⁷ Clementine Homilies, 9.4. **bkz.** Windischmann, s.133.

⁴⁵⁸ Jackson, Prophet, ss.125-126.

⁴⁵⁹ Frenschkowski, s.461.

çaldılar ve evlerinde korudular ve ona taptılar ve daha sonra imparatorluğu aldılar.”⁴⁶⁰

Burada Clementine Recognitiones ile Clementine Homilies arasında temel bir fark göze çarpar; Recognitiones Zoroaster adını “*vivum sidus*” yani “*yaşayan yıldız*” olarak sunar, Clementine Homilies ise “*yaşayan yıldızın akışı*” olarak verir, her iki pasajda da cennetten gelen ateş olgusu işlenmiştir ve bu egemenlik sembolünü karşılamakla beraber, Tanrı Ahura Mazda’dan kaynaklanan bir ışık parlaklığıdır.⁴⁶¹

3.5.18. Dio Chrysostom

Dio Chrysostom M.S.40 yılı civarında Bithynia’daki Prusa’da doğduğu bilinir. Roma İmparatoru Domitian zamanında sürgün cezası almış, ancak daha sonra başa geçen Nerva ve ardından gelen Trajan döneminde ise büyük bir güce kavuşmuştur.⁴⁶² Dio Chrysostom tarafından yazılan *Orationes* adlı eserin 36. bölümünde Mag mitinden ve Zoroaster’dan ayrıntılı olarak bahsedilir. Eserinin bu bölümünde Tanrı Zeus ve Helios’un savaş arabalarına yönelik güzellemelerde bulunarak, arabanın yapısı ve sürücüsü hakkında mitler övgüyle anlatılır.⁴⁶³ Eserin devamında ise Dio Chrysostom şu açıklamayı yapar:

“τὸ δὲ ἰσχυρὸν καὶ τέλειον ἄρμα τὸ Διὸς οὐδεὶς ἄρα ὕμνησεν ἀξίως τῶν τῆδε οὔτε Ὅμηρος οὔτε Ἡσίοδος, ἀλλὰ Ζωροάστρης καὶ μάγων παῖδες ἄδουσι παρ’ ἐκείνου μαθόντες· ὃν Πέρσαι λέγουσιν ἔρωτι σοφίας καὶ δικαιοσύνης ἀποχωρήσαντα τῶν ἄλλων καθ’αὐτὸν ἐν ὄρει τινὶ ζῆν· ἔπειτα ἀφθῆναι τὸ ὄρος πυρὸς ἄνωθεν πολλοῦ κατασκήψαντος συνεχῶς τε κάεσθαι. τὸν οὖν βασιλέα σὺν τοῖς ἐλλογιμωτάτοις Περσῶν ἀφικνεῖσθαι πλησίον, βουλόμενον εὐξασθαι τῷ θεῷ· καὶ τὸν ἄνδρα ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ πυρὸς ἀπαθῆ, φανέντα δὲ αὐτοῖς ἵλεων θαρρεῖν κελεῦσαι καὶ θῦσαι θυσίας τινάς, ὡς ἤκοντος εἰς τὸν τόπον τοῦ θεοῦ. συγγίγνεσθαί τε μετὰ ταῦτα οὐχ ἅπασιν, ἀλλὰ τοῖς ἄριστα πρὸς ἀλήθειαν πεφυκόσι καὶ τοῦ θεοῦ ξυνιέναι δυναμένοις, οὓς Πέρσαι μάγους ἐκάλεσαν, ἐπισταμένους θεραπεύειν τὸ δαιμόνιον, οὐχ ὡς Ἕλληνες

⁴⁶⁰ Clementine Homilies, 9.6. **bkz.** Windischmann, s.133.

⁴⁶¹ Frenschkowski, s.461; Windischmann, s.135.

⁴⁶² Windischmann, ss.135-136.

⁴⁶³ Dio Chrysostom, *Orationes*, 36.39.; Skjærvø, s.52.

ἀγνοία τοῦ ὀνόματος οὕτως ὀνομάζουσιν ἀνθρώπους γόητας. ἐκεῖνοι δὲ τὰ τε ἄλλα δρῶσι κατὰ λόγους ἱεροῦς καὶ δὴ τῷ Διὶ τρέφουσιν ἄρμα Νισαίων ἵππων· οἱ δὲ εἰσι κάλλιστοι καὶ μέγιστοι τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν· τῷ δὲ γε Ἥλιῳ ἕνα ἵππον.”

"Ama Zeus'un güçlü, mükemmel arabası asla Homeros ya da Hesiodos tarafından ülkemizin şairlerinden herhangi biri tarafından hak ettiği için övülmemiştir; ancak Zerdüşt, Magi'nin çocukları gibi onun şarkısını öğrenmişlerdir. Persler tarafından, Zoroaster'in, bilgelik ve adalet tutkusu nedeniyle, arkadaşlarını terk ettiği ve belirli bir dağda yalnız bir yaşam sürdüğü söylenir; ve sonra bu dağ, cennetten düşen büyük miktarda ateş yüzünden yanmaya başlamış ve yanmaya devam etmişti; bu nedenle Kral ve Perslerin en seçkinleri tanrıya dua etmek için yaklaştılar; ve Zoroaster ateşten zarar görmeden çıktı ve kendisini onlara lütfkar göstererek onlara müsterih olmalarını söyleyip ve tanrının o yere geldiğini onaylamak için kurban sunmalarını söyledi. Ve daha sonra, diyorlar ki, Zoroaster hepsiyle değil, sadece gerçekte ilgili en iyi donanıma sahip olan ve Perslerin Magi olarak adlandırdığı erkekleri, diyelim ki, cehaletlerinde büyücüyü ifade etmek için bu terimi kullanan Yunanlılar gibi değil, ilahi gücü nasıl geliştireceğini bilen insanlar için kullanılır. Ve bu Magi'nin yaptığı her şey kutsal sözlerle uyumludur ve özellikle Zeus için bir Nisaeen at takımı bulundururlar - ve bu atlar Asya'da bulunanların en iyi ve en büyüğüdür - ancak Helios için sadece tek bir at tutarlar.”⁴⁶⁴

Dio Chrysostom, Maglara yüklenen bu ilahi misyondan bahsederek, anlattığı araba sürme metaforunun aslında evrenin süregelen hareket kuramına bağladığı ileri sürülür.⁴⁶⁵ Ve bu efsanevi olguyu anlatırken şu açıklamayı yapar: “...Yıldızlarla en parlak ve en sevilen ve Zeus'un en sevdiği at, Magi'nin ilahileriyle bu gibi bazı özellikler için övgüde bulunulan at, gerçekten kutsallıkta ve ibadette ilk sırada yer alır. Onun yanında olan ve onunla boylanmış olan ikinci at, buradan sonra çağrılır. O, uysal, yumuşak ve birinciye, doğaya göre siyah olan güç ve hızlılıktan daha aşağı derecededir, sadece Helios tarafından aydınlatılan kısım parlar. Üçüncüsü Poseidon için kutsaldır ve ikincisinden daha yavaştır. Şairler ona Pegasus der. Ancak dördüncü ve en imkansız olanı sert ve taşınmaz, kanatsız ve Hestia'ya aittir. Bununla birlikte,

⁴⁶⁴ Dio Chrysostom, 36.40-41.; Beck, Zarathustra, ss.540-541.

⁴⁶⁵ West, Classical, s.447.

onlar (Magi) görüntüyü göz ardı etmezler, ancak bu atın da bekçi olduğunu söylerler.”⁴⁶⁶ Magların gizemli yönlerini anlatan Dio Chrysostom, bu görüşünü Roma’da o dönemde hayat bulan “Mithraic gizemler ”’den aldığı fikri ileri sürülen görüşler arasında olmakla beraber; Tanrı tarafından yönlendirilen dört atlı bir savaş arabası miti, Avesta metinlerinde de geçen Anahita’nın, *Rüzgar*, *Yağmur*, *Bulut* ve *Yıldırım* olarak adlandırılan dört atlı bir araba sürdüğü görüşüyle benzeşmektedir ve yine aynı şekilde Mithra’nın da altın-gümüş karışımı, beyaz dört ata sahip bir araba sürdüğü bilinmektedir.⁴⁶⁷ Burada Zeus ve Ahura Mazda benzerliği göz önüne alınarak,⁴⁶⁸ dört atlı bir savaş arabası fikri Ahura Mazda’ya da atfedilmiş olabilir yorumu ortaya çıkar ve dört atın ışık, su, hava ve toprak olarak değerlendirilmesi yine ileri sürülen hipotezler arasındadır.⁴⁶⁹

Dio Chrysostom’un pasajında Zoroaster ile ilgili yer alan, toplumdan uzaklaşarak dağda inzivaya çekilmesi sonucunda, cennetten düşen ateşin dağda yanmaya devam etmesi mitiyle Musa peygamberin yanan diken çalıları hadisesi arasında bir benzerlik kurulabilir.⁴⁷⁰ Zoroaster hususunda bir diğer dikkat çeken nokta ise; onun adalet ve bilgelik sevgisi nedeniyle içine girdiği arayış, Zoroaster’in dindarlığı ve yalnızca “gerçeğe en iyi adanmış kişilerle” kurduğu bağ -ki onlara Mag adı verilir- tüm bu noktalar değerlendirildiğinde, Pers inancında önemli bir yeri olan *aşa* kavramı ortaya çıkar.⁴⁷¹ Antik Yunan yazarlarının Pers eğitiminde yer alan *aşa*’ya yaptığı referanslar dikkat çeker ve o dönemde var olmuş yazarların ἀλήθεια (gerçek) ve δικαιοσύνη (adalet) kavramlarından etkilendiği fikri de öne sürülür.⁴⁷²

⁴⁶⁶ "ὁ μὲν δὴ λαμπρότατος ἵππος καὶ ποικιλώτατος αὐτῷ τε Διὶ προσφιλέστατος, ὃ δὲ πῶς ὑμνούμενος ὑπ’ αὐτῶν, θυσίας τε καὶ τιμὰς ἅτε πρῶτος εἰκότως πρῶτας ἔλαχεν· δεῦτερος δὲ μετ’ ἐκεῖνον ἀπτόμενος αὐτοῦ καὶ πλησιώτατος Ἦρας ἐπώνυμος, εὐήνιος καὶ μαλακός, πολὺ δὲ ἥττων κατὰ τε ρώμην καὶ τάχος. χροιάν δὲ τῇ μὲν αὐτοῦ φύσει μέλας, φαιδρύνεται δὲ ἅει τὸ καταλαμπόμενον Ἥλιω· τὸ δὲ σκιασθὲν ἐν τῇ περιφορᾷ τὴν αὐτοῦ μεταλαμβάνει τῆς χροῆς ιδέαν." Dio Chrysostom, 36.45.

⁴⁶⁷ Windischmann, s.139; Beck, Zarathustra, ss.546-547.

⁴⁶⁸ Xenophon, **Cyropaedia**, 8.3: Burada yapılan tören için Zeus ve diğer tanrılara –Ahura Mazda- sunulan kurban seremonisinden bahsederek, Zeus için atfedilen beyaz renkli altın yaldızlı bir savaş arabası anlatılır.

⁴⁶⁹ Windischmann, s.140.

⁴⁷⁰ West, Classical, s.447.

⁴⁷¹ Nichols, s.75.

⁴⁷² Nichols, s.75.

3.5.19. Arrianus

Lucius Flavius Arrianus, M.S. 89 yılı civarında Nicomedia’da doğan Yunanlı tarihçidir. Ailesinin varlıklı olduğu ve daha sonra babasının Roma vatandaşlığı aldığı biliniyor. İlerleyen dönemlerinde üst mevkilere yerleşerek, özellikle M.S. 131’de İmparator Hadrianus döneminde Kapadokya’ya vali olarak atanarak kariyerinin doruk noktasına ulaştı.⁴⁷³ Xenophon’a duyduğu hayranlık nedeniyle bu ismi de kullandığı bilinir. Arrianus’un kaleme aldığı eserler içerisinde Akhaemenid ve Parth terminolojileri önemli bir yere sahip olmakla beraber; İskender’in seferlerinin yer aldığı Anabasis, ardından Hindistan Tarihi ve devamında yazmış olduğu İskender sonrasında gelişen olayların tarihi gibi eserleri mevcuttur.⁴⁷⁴

Arrianus’un günümüze ulaşmış başyapıtı olarak bilinen Ἀναβάσεως Ἀλεξάνδρου βιβλίον –*İskender’in Seferleri*- adlı eseri yedi kitaplık bölümlerden oluşur. İskender’in, III. Darius ile yaptığı savaşlar sırasıyla anlatılır, ayrıca Pers diyarına ilişkin ayrıntılı bilgilere de yer verilir. Arrianus, Pers inancına dair ayrıntılı bir betimleme yapar ve Büyük Kyros’un mezarını göz önünde canlandırabilecek kadar iyi tasvir eder. Eserinde yaptığı anlatım şu şekildedir:

“Bu Kyros’un mezarı Pasargadae’daki kraliyet parkındaydı (paradeisos); çevresinde çeşitli meyve ağaçlarından oluşan bir koru büyülmüştü; ağaçlar ve gür çimenleri olan bir çayır akan dereciklerle sulanırdı. Mezarın üzerine oturduğu temel dikdörtgendi ve yüzleri kare olarak kesili taşlardan yapılmıştı; üstüne yine taşlardan yapılı çatısı olan bir oda vardı ve buna öylesine dar bir kapıdan girilirdi ki, bir kerede yalnızca bir insan ve ancak büyük bir güçlkle ve kendini acılı bir biçimde sıkıştırarak geçebilirdi, ve onun da küçük biri olması gerekirdi. Odacığın içinde Kyros’un bedenini kapsayan altın bir lahit vardı. Lahitin yanında ayakları incelikle işlenmiş altından olan bir divan bulunuyordu ve üstüne parlak renkli kalın kumaştan bir örtü, ve bunun da üstüne bir Babil kilimi yayılmıştı. Divanın üzerinde Babil işçiliği tunikler ve Med yelekleri duruyordu ve, Aristobulus’un dediğine göre, mavi, mor ve başka birçok renkte Med ceketleri, çeşitli roblar, kolyeler, hançerler ve altın içerisine gömülü değerli taşlardan küpeler vardı. Yanında bir masa duruyordu ve Kyros’un bedenini

⁴⁷³ M.L. Chaumont, “Arrian,” *Encyclopaedia Iranica*, II/5, 30.12. 2012, ss. 523-524, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/arrian-greek-historian> (13.08.2019).

⁴⁷⁴ Chaumont, Arrian, ss. 523-524.

kaplayan lahit bunun ortasına yerleştirilmişti. Çevresi kapalı alanın içerisinde ve mezara götüren yolda, onu bekleyen Maguslar için küçük bir yapı vardı. Bunlar Kyros'un mezarının bekçileriydiler ve görevleri Kyros'un oğlu Kambyses'in zamanından bu yana babadan oğula geçmişti. Kraldan her gün bir koyun, belirli bir miktar yemek ve şarap, ve ayda bir kez olmak üzere Kyros'a adak sunmak için bir at alırlardı.”⁴⁷⁵

Burada Pers kraliyet mezarlarına ait önemli bir kült anlatılmakla beraber, Kyros'un değerli eşyalar ile gömülmesi ve mezarına bekçilik eden bir Magus sınıfından bahseder.⁴⁷⁶ Ayrıca bu sınıf yapısının babadan oğula geçen bir formda olduğunu da belirtir, bir de bu sınıfa ait ihtiyaçların devlet hazinesinden karşılandığı çıkarımı yapılır.⁴⁷⁷ Arrianus'un bu pasajın devamında anlattığına göre; Büyük İskender, İran'ı ele geçirdikten sonra Kyros'un mezarını ziyaret etmek istemiş ve mezarın hırsızlar tarafından tahribata uğradığını görünce kızgınlık ile Maglar'ı tutuklattırıp sorguyla işkenceye tabii tutmuş, ancak Maglar'ın suça karışıklarına dair bir bulgu olmadığı için onları serbest bırakmıştır.⁴⁷⁸

3.5.20. Xenophon

Atinalı Yunan tarihçi Xenophon (yaklaşık olarak M.Ö 430-353), Genç Kyros'un, Yunan paralı askerlerinin arasına katılıp,⁴⁷⁹ daha sonra eve dönüş yolunda tecrübe ettiği olayları, büyük çalışması olan *Anabasis* adlı eserinde sunmuştur.⁴⁸⁰ Bu süreçte birçok yer gezmiş olan Xenophon, Pers toplumunu yakından gözlemleme şansına erişmiş ve bunu eserlerine yansıtmıştır. Bu çalışmada yer verilecek olan *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)* adlı eser, Büyük Kyros'un yaşamından kesitler sunarak, Pers toplum yapısı ve eğitim sistemine bakış açısını derinlemesine inceler. Eserde gözlemlenen, Pers inancının geleneklere olan etkisi ve Pers askeri sınıfının bir üyesi olan Kyros'un imparator olma yolunda ondan beklenenleri tespit etmede bir

⁴⁷⁵ Arrianus, 6.29.

⁴⁷⁶ De Jong, Achaemenid, s.533; Kuhrt, s.405.

⁴⁷⁷ Kuhrt, s.405.

⁴⁷⁸ Arrianus, 6.29.

⁴⁷⁹ Skjærvø, s.51.

⁴⁸⁰ Christopher J. Tuplin, “Xenophon”, *Encyclopaedia Iranica*, 01.01.2000, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/xenophon> (28.09.2019).

örnek teşkil etmesidir.⁴⁸¹ Ayrıca eserde kralın tanrı Ahura Mazda ile olan bağlantısı da okunabilir ve gerçek Pers uygulamalarına dayanan adalet ve hakikat temasının nasıl işlediği de gözlemlenebilir.⁴⁸² Bahsedilen Xenophon'un *Cyropaedia*'daki 1.6.33 pasajı Zoroaster nüanslarına sahiptir ve şu şekilde izah edilebilir:

“ἐγένετο οὖν ἐκ τούτων ῥήτρα, ἥ καὶ νῦν χρώμεθα ἔτι, ἀπλῶς διδάσκειν τοὺς παῖδας ὥσπερ τοὺς οἰκέτας πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς διδάσκομεν ἀληθεύειν καὶ μὴ ἐξαπατᾶν καὶ μὴ πλεονεκτεῖν· εἰ δὲ παρὰ ταῦτα ποιοῖεν, κολάζειν, ὅπως σὺν τοιούτῳ ἔθει [ἐθισθέντες] πρῶτοιοι πολῖται γένοιτο.”

*“Bu nedenle, bugün hala bağlı olduğumuz bir kural vardı, sadece oğullarımıza tıpkı hizmetkarlarımıza kendimize karşı davranmalarını, dürüst olmayı ve aldatıcı olmamalarını ya da faydalanmamalarını öğretirken öğretmeyi. Buna aykırı hareket etmeleri durumunda, onları böyle bir yaşam tarzına alışkın ve daha iyi vatandaş olabilmeleri için cezalandırmalıyız.”*⁴⁸³

Xenophon'un açıklamasında daha önce söz edilen aşavan (ἀληθεύειν) yani gerçekliğe övgü ve aldatanları (ἐξαπατᾶν), yalan söyleyenleri yeme söz konusudur ve bu durumun Pers geleneklerinde önemli bir yere sahip olduğunu gösterme niteliğindedir.⁴⁸⁴ Xenophon'un bu eseri ile ilgili bir başka söz edilmesi gereken konu ise, kaleme aldığı bu kitap süresince Pers tanrı ve tanrıçaların isimlerinin Antik Yunanca karşılıklarını esere yansıtmasıdır, bu duruma örnek olarak; Kambyses ve Kyros'un yola çıktıkları sırada Tanrı Zeus'un, savaşta onları desteklemek için gök gürlemesi ve şimşek çakmasını sağlamasıdır, kral durumu böyle yorumlamıştır.⁴⁸⁵

3.5.21. Diodorus Siculus

Diodorus Siculus, M.Ö. yaklaşık 90 yılında kuzeydoğu Sicilya'nın küçük bir kasabası olan Agyrium'da doğmuş ve doğduğu bu yerle gurur duyduğunu sıklıkla

⁴⁸¹ De Jong, Magi, ss.259-260.

⁴⁸² De Jong, Achaemenid, ss.542-543.

⁴⁸³ Nichols, s.70.

⁴⁸⁴ Nichols, ss.70-71.

⁴⁸⁵ Xenophon, *Cyropaedia*, 1.6.

verdiği referanslarla belirmiştir.⁴⁸⁶ Yaşamı boyunca pek çok seyahatte bulunarak çeşitli coğrafyalar gezmiş ve bunu büyük çalışması olan *Bibliotheca Historike* adlı kitapta bir araya getirmiştir. Kendisinin yaşam faaliyetleri ile ilgili verdiği en erken tarih 180. Olimpiyat zamanında (MÖ 60/59-57/6) Mısır'a gerçekleştirdiği bir gezi sırasında, Mısırlılar için kutsal atfedilen bir kedinin, Romalı bir görevli tarafından kazayla öldürülmesi sonucunda uğradığı linç girişimini kaydeder ve bu olayın Ptolemy XII Auletes'in arkadaşlığını kazanmadan önce yaşadığından bahseder. Diodorus'un hayatının son dönemleri belirsizliğini korurken, emekli olduğu dönemler Agyrium'da ikamet ettiği ve orada hayatının son bulduğu düşünülüyor; nitekim "Apollonius'un oğlu Diodorus'un" mezar taşı, kesin olmamakla beraber onun olduğuna işaret eder.⁴⁸⁷

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike* adlı eserinde Büyük İskender'in seferlerini anlattığı bölümde Pers geleneklerinden bahseder, ayrıntılı anlattığı bu bölümde Zerdüştlük inancının Pers Devleti'ne nasıl nüfuz ettiği konusunda iyi bir anlatım sunar. Diodorus eserinde Pers kralının ölümüyle ilgili uygulanan geleneği şu şekilde açıklar:

“Ο δ' οὖν βασιλεὺς τὰ πρὸς τὴν ἐκφορὰν παρασκευαζόμενος ταῖς μὲν πλησίον πόλεσι προσέταξε κατὰ δύναμιν συμβάλλεσθαι πρὸς τὸν τῆς ἐκφορᾶς κόσμον, πᾶσι δὲ τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν οἰκοῦσι προσέταξεν τὸ παρὰ τοῖς Πέρσαις ἱερὸν πῦρ καλούμενον ἐπιμελῶς σβέσαι, μέχρι ἂν τελέσῃ τὴν ἐκφορὰν· τοῦτο δὲ εἰώθασιν οἱ Πέρσαι ποιεῖν κατὰ τὰς τῶν βασιλέων τελευτάς. τὸ δὲ πλῆθος χαλεπὸν οἰωνὸν ἐτίθετο τὸ πρόσταγμα καὶ τὸ θεῖον ὑπελάμβανον προσημαίνειν τὸν τοῦ βασιλέως θάνατον.”

“Cenaze hazırlıklarının bir parçası olarak, kral bölge şehirlerine yeteneklerine göre ihtişamına katkıda bulunmalarını emretti ve tüm Asya halklarına Perslerin kutsal ateş dediğini, cenaze sona erene kadar, şiddetle söndürmeleri gerektiğini ilan etti. Kralları öldüğünde Perslerin gelenekleri buydu ve insanlar emrin kötü bir alâmet olduğunu ve cennetin kralının kendi ölümünü önceden bildiğini

⁴⁸⁶ Diodorus Siculus, **Bibliotheca Historica, Books 11–14**. English, The Persian Wars to the Fall of Athens: Books 11–14.34 (480–401 BCE) / Diodorus Siculus; translated, with introduction and notes by Peter Green, 1st ed. University of Texas Press, 2010, ss.1-2.

⁴⁸⁷ Green, s.2.

düşünüyorlardı. Aynı zamanda, cenazenin süresi bittikten sonra, kısa bir süre içinde ilişkilendireceğimiz gibi, aynı olaya işaret eden başka garip işaretler de vardı.”⁴⁸⁸

Cenaze olayı sonrasında gelişen başka ritüeller de uygulanırdı. Bu ritüeller sırasıyla şöyle gerçekleşirdi: Yaşanan kral ölümü sonrasında ülkede genel yas ilan edilirdi; Persler saçlarını kazıtır, yas kıyafetlerini giyinirlerdi ve atların yeleleri kırılırdı, bu sürecin ne kadar devam ettiği bilinmemekle beraber, resmi varisin kralın cenazesi ile ilgili yükümlülükleri yerine getirmesi beklenirdi.⁴⁸⁹ Katırlar ile taşınan cenaze arabası, kral mezarlarının bulunduğu Nakş-i Rüstem’e, -ki daha sonra Persepolis bu görevi üstlenmişti- getirilir, ihtişamla bu mezarlara defnedilirdi ve böylece resmi varis ülkenin yeni hükümdarı olurdu.⁴⁹⁰ Daha önce bu çalışmanın Arrianus maddesinde, Pers kral mezarına ait ayrıntılı bilgiler paylaşılmıştı.

3.5.22. Porphyrios

M.S. 233’te Tyre’de doğan filozof Porphyrios, Neoplatonizmin öğretilerini benimsemiş, aynı zamanda Plotinos’un öğrencisi olduğu da bilinmektedir. Porphyrios tarafından kaleme alınan *De Antro Nympharum* 6.7 adlı eserde; Zoroaster’in Pers dağlarından birindeki mağarada inzivaya çekilmesinden bahseder.⁴⁹¹ Daha önce de Zoroaster’in adalet ve bilgelik tutkusu nedeniyle toplumdan uzaklaşarak bir mağarada inzivaya çekildiğine değinilmişti, keza Porphyrios da bu durumu referansıyla teyit etmektedir. Ayrıca Porphyrios’un başka bir ifadesine göre, Persler için *aşa* kavramının doğasını açıklarken, bu kavramın temelini Horomazdes (Ahura Mazda) ve Maglar’a atfederek Yunanlılar tarafından bir perspektif oluşturur. Horomazdes’in gerçekle (*aşa*) özdeşleştirilmesi ve bu bağlamda “hakikat, adalet ve düzen”’in kişiliğini oluşturmasının yanı sıra, aynı şekilde ateş ve ışığın koruyucusu olması da onu niteleyen özellikler arasına girer.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Diodorus Siculus, 17.114.4-5; Duchesne-Guillemin, Religion, s.872; De Jong, Achaemenid, s.550.

⁴⁸⁹ Kuhrt, s.404.

⁴⁹⁰ Kuhrt, s.404.

⁴⁹¹ Jackson, Prophet, ss.189-190.

⁴⁹² Nichols, s.72.

3.5.23. Ammianus Marcellinus

Ammianus Marcellinus, Yunan kökenli varlıklı bir ailenin bir oğlu olarak 330-335 yılları civarında Orontes üzerindeki Antioch'da dünyaya geldiği biliniyor.⁴⁹³ Yunanca ve Latince çift dilli eğitim aldıktan sonra, askeri kariyerine devam ederek, 359 yılında Roma'nın Mezopotamya üzerine gerçekleştirdiği seferine katıldı, ardından ise İmparator Julian'ın Persler'e karşı yaptığı felaketle sonuçlanan seferine katıldığı ve bu olay üzerine askerlik kariyerini sona erdirdiği biliniyor. Tarihçi Ammianus Marcellinus'un Mısır ve Yunan topraklarına yaptığı geziden sonra, büyük çalışması *Res Gestae*'ı kaleme aldığı biliniyor; toplamda otuz dokuz kitaptan oluşan bu eserin ilk on üç kitabı, M.Ö. 93-353 aralığını kapsayan Parth savaşlarını konu alır, ancak bu bölümün kaybolduğu biliniyor, devamı olan yani 353-378 dönemini kapsayan kitaplar ise 4.yüzyılda hüküm sürmüş olan Sasani Devleti için önemli bilgilere yer verir.⁴⁹⁴ Ammianus eserinin yirmi üçüncü kitabında, Baktrialı Zoroaster'den bahsederek şu referansta bulunur:

“In his tractibus Magorum agri sunt fertiles, super quorum secta studiisque, quoniam huc incidimus, pauca conveniet expediri. Magiam opinionum insignium auctor amplissimus Plato machagistiam esse verbo mystico docet, divinorum incorruptissimum cultum, cuius scientiae saeculis priscis multa ex Chaldaeorum arcanis Bactrianus addidit Zoroastres, deinde Hystaspes rex prudentissimus Darei pater.”

*“Bu kısımlarda, mezhepleri ve arayışları olan Maglar'ın verimli toprakları vardır - bu noktada şansımız olduğundan - birkaç açıklama yapmak yerinde olacaktır. Plato'ya göre, yüce fikirlerin en seçkin yazarı olan büyü, ἀγιστεία'nın (kutsal ritüeller) mistik adı altında, tanrıların en saf ibadetidir. Bunun bilimine, Khaldaeanlılar'ın gizli bilgisinden elde edilmiş, Baktrialı Zoroaster'den uzun zaman önce birçok katkı sağladı ve ondan sonra Darius'un babası bilge olan kral Hystaspes ile.”*⁴⁹⁵

Ammianus bu pasajın devamında ise; Zoroaster'in, Yukarı Hindistan'ın bilinmeyen bölgelerine girdiğini ve bu öğretilerden, yeryüzünün ve yıldızların

⁴⁹³ M. L. Chaumont, “Ammianus Marcellinus,” *Encyclopædia Iranica*, I/9, 30.12 2012, ss. 977-979, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/ammianus-marcellinus> (13.08.2019).

⁴⁹⁴ Chaumont, Marcellinus, ss.977-979.

⁴⁹⁵ Ammianus Marcellinus, 23.6.32.

hareketlerini düzenleyen yasaları ve saf kurban ayinlerini kavrayabildiği pek çok şey öğrendiğini anlatır; ayrıca öğrendikleri bilgileri nesilden nesile aktardığı Mag anlayışına katkı sağladığından da bahseder.⁴⁹⁶ Ve bu bilgilere ek olarak; kendilerini tanrının hizmetine adanmış Maglar'ın, ülkelerindeki sürekli yanan cennetten gönderilmiş ateşi koruduklarını, Mag sınıfının yavaş yavaş büyüyerek güçlü bir klan haline geldiğini ve kendi yasalarına uygun yaşayarak, aynı zamanda büyük saygı gördüklerini de kaydetmiştir.⁴⁹⁷

Ammianus Marcellinus'un Sasani dönemine ilişkin verdiği bilgiye göre; II. Şapur (309-379) Amida Kuşatması sırasında, taç yerine altın ve değerli taşlarla bezenmiş bir koç başlığı takmıştı.⁴⁹⁸ Yazarın II. Şapur ile ilgili verdiği bir başka bilgiye göre; Şapur, İmparator Constantius'a yazdığı bir mektupta, kendisini "Güneş ve Ay'ın kardeşi, yıldızların ortağı" olarak gördüğünü söylemiştir.⁴⁹⁹ II. Şapur hüküm sürdüğü sırada Bizans İmparatoru Constantinus Hristiyanlığı resmi olarak tanıdı ve bu olayla birlikte Roma-Sasani arasında sınır çatışmaları yaşandığı bilinir.⁵⁰⁰ II. Şapur döneminde, Zerdüştlüğün bir dalı olan Zurvanizm'i devletin resmi dini olarak benimsediği ve bu yapıda yer alan Maglar'ın söylediğine göre, Ohrmazd ve Ahriman'ın Zurvan'ın oğulları olduğu görüşü varsayılır, ayrıca Ohrmazd'ın Şeytan'ın kardeşi olduğu da ileri sürülen görüşler arasındadır.⁵⁰¹

3.5.24. Gregorius

Tarihçi ve piskopos Gregorius'un 538 yılı civarında doğduğu düşünülmektedir. Latince kaleme aldığı 10 kitaptan oluşan *Historia Francorum* adlı eseri yazmıştır. *Historia Francorum* 1.5. 'teki pasajında Zoroaster'in kimliğini Chus (Cham veya Ham)

⁴⁹⁶ De Jong, Magi, s.321; Ammianus Marcellinus, 23.6.33.: "Qui cum superioris Indiae secreta fidentius penetraret ad nemorosam quandam venerat solitudinem, cuius tranquillis silentiis praecelsa Brachmanorum ingenia potiuntur, eorumque monitu rationes mundani motus et siderum prosque sacrorum ritus quantum colligere potuit eruditus, ex his, quae didicit, aliqua sensibus magorum infudit, quae illi cum disciplinis praesentiendi futura per suam quisque progeniem posteris aetatibus tradunt."

⁴⁹⁷ Ammianus Marcellinus, 23.6.33.

⁴⁹⁸ "Insidens autem equo ante alios celsior ipse praeibat agminibus cunctis, aureum capitis arietini figmentum interstinctum lapillis pro diademate gestans, multiplici vertice dignitatum et gentium diversarum comitatu sublimis." Ammianus Marcellinus, 19.1.3.

⁴⁹⁹ De Jong, Magi, ss.289-290; Duchesne-Guillemin, Religion, s.886.

⁵⁰⁰ Duchesne-Guillemin, Religion, s.886.

⁵⁰¹ Moore, s.225.

ile tanımlayarak, onu Persler ile göç eden Persli biri olarak sunar.⁵⁰² Gregorius ayrıca, Zoroaster'in etimolojisini diğer klasik yazarlarda olduğu gibi “yaşayan yıldız” olarak tanımlar.⁵⁰³

3.5.25. Appianus

Tarihçi Appianus'un M.S. 1.yüzyılın sonlarına doğru Alexandria'da doğduğu bilinir ve 161-69 yılları arası Marcus Aurelius'un yönetimi altında görev aldığı da kendisi ile ilgili bilinen veriler arasındadır. Appianus'un 165 tarihinden önce yazdığı düşünülen *Rhomaika* adlı eseri, Roma Devleti'ne karşı mücadele eden devletlerin anlatıldığı 24 ciltten oluşmaktadır.⁵⁰⁴ Appianus'un *De bello Mithridatico* adlı bölümünde Mithridates'in yaşadığı zafer sonrası (M.Ö 81) Zeus'a kurban sunması şu şekilde anlatılır:

“ὁ δὲ καὶ τὰ ἐν Καππαδοκίᾳ φρούρια τοῦ Μουρήνα πάντα ἐπιδραμὼν τε καὶ ἐξελάσας ἔθυε τῇ στρατίῳ Διὶ πάτριον θυσίαν ἐπὶ ὄρους ὑψηλοῦ, κορυφὴν μείζονα ἄλλην ἀπὸ ξύλων ἐπιτιθείς. πρῶτοι δ' ἐς αὐτὴν οἱ βασιλεῖς ξυλοφοροῦσι, καὶ περιθέντες ἐτέραν ἐν κύκλῳ βραχυτέραν τῇ μὲν ἄνω γάλα καὶ μέλι καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον καὶ θυμιάματα πάντα ἐπιφοροῦσι, τῇ δ' ἐπιπέδῳ σῖτόν τε καὶ ὄψον ἐς ἄριστον τοῖς παραῦσιν ἐπιτιθέντες, οἷόν τι καὶ ἐν Πασαργάδαις ἐστὶ τοῖς Περσῶν βασιλεῦσι θυσίας γένος, ἅπτουσι τὴν ὕλην. ἡ δ' αἰθομένη διὰ τὸ μέγεθος τηλοῦ τε χιλίων σταδίων γίγνεται τοῖς πλέουσι καταφανής, καὶ πελάσαι φασὶν ἐς πολλὰς ἡμέρας, αἰθομένου τοῦ ἀέρος, οὐ δυνατόν εἶναι.”

“*Murena'nın tüm garnizonlarını Kapadokya'dan sürdü ve ülkesinin adetine göre aşağıdaki gibi yüksek bir tepede yüksek bir odun yığını üzerinde Savaş Tanrısı Zeus'a*⁵⁰⁵ *kurban verdi. İlk olarak, kralların kendileri odun yığına yakıt taşır. Sonra diğerini çevreleyen daha küçük bir yığın yaparlar. Daha yüksek olan odun yığına süt, bal, şarap, yağ ve çeşitli aromatik maddeyi dökerler. Altta (Pasargadae'deki Pers*

⁵⁰² Jackson, Prophet, s.190.

⁵⁰³ Jackson, Prophet, s.126; Skjærvø, s.52.

⁵⁰⁴ M. L. Chaumont, “Appianus,” *Encyclopædia Iranica*, Vol. II, Fasc. 2, ss. 162-163, Güncelleme tarihi:05.08.2011, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/appianus-alexandria-historian> (06.03.2020).

⁵⁰⁵ Savaş Tanrısı Zeus için burada Ahura Mazda'yı kastedebilir. **bkz.** Chaumont, Appianus, ss.162-163.

krallarının kurbanlarında olduğu gibi) mevcut olanlar için bir ziyafet ekmek ve et dağıttılar ve sonra odun ateşine attılar. Alevin yüksekliği, denizden 1000 basamaklı bir mesafede görülebilecek şekildedir ve ısı nedeniyle kimsenin birkaç gün boyunca yanına gelemeyeceğini söylüyorlar. Mitridates, ülkesinin geleneklerine göre bu tür bir kurban sunar.”⁵⁰⁶

3.5.26. Pausanias

Coğrafyacı ve gezgin olarak önemli bir yere sahip olan Pausanias, M.S. 2. yüzyıl civarında yaşadığı düşünülür. Yaptığı kapsamlı seyahatler sonucunda 10.ciltlik Ἑλλάδος Περιήγησις (*Yunanistan'ın Tasviri*) adlı eserini meydana getirdi. Çeşitli dinsel öğelere, adetlere, mimari oluşumlara bu önemli eserinde yer vermiştir. Pausanias (5.27.5-6) Zerdüştlük dinine ithafen şu açıklamayı yapar: "*Persler olarak adlandırılan Lidyalılar'ın Hierocaesarea ve Hypaepa kentlerinde kutsal alanlara sahip olduklarını; ancak bu tapınakların küllerinin rengi sıradan küllerin rengi gibi değildir. Bir Magus şapele girdikten ve sunakta kütükleri topladıktan sonra, ilk önce kafasına bir taç koyar(tiara) ve daha sonra barbarca bir tanrıya bir çağrışım yapar ve Yunanca olmayan, anlaşılabilir bir dil: bir kitaptan kelimeleri söyler. Daha sonra ateş uygulaması yapılmadan odun tutuşur ve parlak bir alev filizlenir.*"⁵⁰⁷

3.5.27. Cassius Dio

Romalı tarihçi Cassius Dio, 160 yılı civarında Nicea'da doğduğu bilinir. Yaşam süresi boyunca birçok devlet görevinde yer alan Cassius Dio, Marcus Aurelius yönetimi altında bulunan bir devlet memurunun oğlu olduğu, yine kendisi ile ilgili bilinen veriler arasında yer alır.⁵⁰⁸ Kendisinin yer aldığı kamu görevleri arasında, Commodus dönemiyle başlayan bir kariyer, ardından gelen Septimus Severus ile konsüllük ve Caracallas dönemiyle de Armenia bölgesine yapılan askeri sefere eşlik etmesi söylenebilir; ayrıca Afrika danışmanlığı ve sonrasında gerçekleşen Dalmaçya

⁵⁰⁶ Appianus, *The Mithridatic Wars*, 66; Duchesne-Guillemin, *Religion*, s.872.

⁵⁰⁷ De Jong, Magi, s.347; West, *Classical*, s.447.

⁵⁰⁸ Marie Louise Chaumont, "Dio Cassius" *Encyclopædia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 4, ss. 420-421, Son Güncelleme: 28.11.2011, online erişim <http://www.iranicaonline.org/articles/dio-cassius>. (05.05.2020).

konsüllüğü ve son olarak ise emekli olup ana vatanına döndüğü bilinir. Bu kadar önemli görevler ile fazla seyahat etmesinin bir getirisi olarak *Rhomaikē Historia* (*Roman History*) adlı büyük çalışmasına imza attı. Günümüze kadar ulaşabilmeyi başarmış bu eser, Parth tarihinin incelenmesi adına önemli bir yere sahiptir.⁵⁰⁹

Hatra tapınağındaki kare oda üzerine, Cassius Dio tarafından, bu büyük tapınağın güneşin ibadetine adanmış olduğu bilgisi eserinde sunulur.⁵¹⁰ Bazı araştırmacılar tarafından öne sürülen bir görüşe göre; bütün Zerdüşt dini tapınaklarının Zerdüştlüğün tanrısı yüce Ohrmazd'a adanarak yapıldığı fikrinin yanlış olduğu görüşünü savunur, bu duruma bir örnek olarak, Stakhr'daki ünlü ateş tapınağının tanrıça Anahita'ya adanarak yapılması sebep gösterilmiştir.⁵¹¹ Benzer bir ifadeyi ünlü Romalı yazar *Firmicus Maternus* da tekrarlamaktadır. II. Hüsrev'in saltanatının ilk dönemlerinde Doğu Roma ile gelişen ilişkiler sayesinde sunaklar ile ilgili bazı farklı bilgilere ulaşılabilmektedir; Firmicus Maternus'un verdiği bu bilgiye göre, dönemin paralarında basılan başlı sunaklar, daha dışı bir forma sahiptir ve bu formun Anahita'yı temsil ettiği ileri sürülür.⁵¹²

3.5.28. Philo Byblius

Herennius Philon (M.S. 64-141) olarak da bilinen klasik yazar, gramer ve tarihsel Yunanca çalışmalar ortaya koymuştur. Plutarkhos'a yakın ifadeler de bulunan Herennius Philon, Ahura Mazda'yı tanımlarken, Aşa Vahišta'ya da atıf yaptığı ileri sürülen görüşler arasındadır, Philon'un açıklaması şu şekildedir:⁵¹³

“Ο δὲ θεός ἐστι κεφαλὴν ἔχων ἰέρακος. οὗτός ἐστιν ὁ πρῶτος, ἄφθαρτος, αἰδῖος, ἀγέννητος, ἀμερής, ἀνομοιότατος, ἡνίοχος παντὸς καλοῦ, ἀδωροδόκητος, ἀγαθῶν ἀγαθώτατος, φρονίμων φρονιμώτατος· ἔστι δὲ καὶ πατὴρ Εὐνομίας καὶ Δικαιοσύνης...”

⁵⁰⁹ Chaumont, Dio, ss.420-421.

⁵¹⁰ Duchesne-Guillemin, Religion, s.870.

⁵¹¹ De Jong, Magi, ss.276-277.

⁵¹² Duchesne-Guillemin, Religion, ss.896-897; De Jong, Magi, s.352.

⁵¹³ Nichols, s.81.

“Ve şahin başı olan Tanrı vardır. O, ilk, bozulmamış, ebedi, yaratılmamış, bölünmez, en benzersiz (diğer her şeye), tüm iyi, rüşvet verilemez, iyinin en iyisi, bilge olanın en bilgesidir; aynı zamanda Εὐνομίας (İyi Kanunlar) ve Δικαιοσύνης (Adalet) 'in babasıdır...”⁵¹⁴

Herennius Philon'un bu pasajda Aša kavramı için Ἀλήθεια (gerçek) yerine, Δικαιοσύνη (adalet) ifadesini kullandığı görülür.⁵¹⁵ Zerdüştlük çalışmaları adına önemli bir yer edinmiş olan Mary Boyce ve Franz Grenet, Herennius Philon'un bu ifadesini Zerdüştlüğün kökenlerine bağlar, Albert De Jong ve Roger Beck ise şahin başlı tanrı imgesinin direkt olarak Mısır ile ilişkilendirir.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Nichols, s.81; Beck, Zarathustra, ss.555-556.

⁵¹⁵ De Jong, Magi, s.268; Nichols, s.81.

⁵¹⁶ Nichols, ss.81-82; Beck, Zarathustra, s.556.

SONUÇ

Zerdüştlük inancı, yaklaşık 3.500 yıl önce Pers topraklarında ortaya çıkmıştır. Bu inancın peygamberi Zerdüşt tarafından, radikal bir dönüşüm gerçekleştirilerek, çok tanrılı inanç formu reddedilir ve Tanrı Ahura Mazda her şeyin yaratıcısı olarak benimsenir. Tanrı Ahura Mazda, Yasna'da geçen ifadeye göre, bilge, hayırsever, yaratılmamış tanrı, iyi yaratıcı gibi sıfatlar ile betimlenir. Aynı ifadeler diğer tek tanrılı inançlarda da rastlanmaktadır. Zerdüştlük yapı itibariyle, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet ve Budistlik gibi geniş coğrafyalara yayılmış dinlerden daha eski bir konumda olmasına rağmen, bugün dünya üzerinde azınlık haline dönüşmüş bu dinin müritleri tarafından sürdürülmektedir. Özellikle bu dinlerin ortaya çıktığı coğrafyaya yakın olması sebebiyle, diğer dinler ile etkileşime girdiği ve dahi bu dinleri etkilediği de düşünülmektedir.

Zerdüştlük inancına göre, Tanrı Ahura Mazda'nın evreni yarattığı ve bu düzeni korumak için kendi benliğinden olan *Aməša Spəntas* adlı yardımcı ruhlar yarattığı bilinmektedir. Adaleti ve iyiliği temsil eden bu iyi ruhlar karşısında, kötülüğü simgeleyen ruhlar yer almaktadır. Zerdüştlük yapı itibariyle eskatolojik ve düalist bir felsefeyi benimsemektedir. Zerdüşt'ün ifadesiyle, Tanrı iyiliğin karşısında kötülüğü var ederek, iki ilke arasında amansız bir mücadele yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Kötülüğü simgeleyen *Angra Mainyu* ile iyiliği simgeleyen *Spənta Mainyu* arasında yaşanan mücadele, bu inanç geleneğine göre binlerce yıl boyunca sürececek ve sonrasında bir kurtarıcı miti olan *saoshyant* yeryüzüne gelerek, bu mücadeleyi Tanrı Ahura Mazda lehine sonlandıracağına inanılmaktadır. Zerdüştlük inancının ilk örneklerine M.Ö 550-M.S 500 yılları arasında geniş sınırlara ulaşan Pers Devleti egemenliği altında rastlanmaktadır. Erken Akhaemenid döneminde görülen I.Darius'un, Nakş-i Rüstem'deki kraliyet yazıtı, devletin bu inancı benimsediğinin kanıtıdır. Kral bu yazıtta, var olan bütün otoritesini Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle sağladığını ve onun düzenini korumak için mücadele edeceğini vurgulamaktadır. Darius'un ardılı, I.Xerxes'in *Daiva Yazıtları* 'nda ise, kralın buyurduğu fermanla Tanrı Ahura Mazda dışındaki diğer putlara tapınılması yasaklanmaktadır. Böylece Xerxes döneminde, Pers inancı Büyük Kyros dönemindeki enternasyonal bakış açısından sıyrılarak, milli bir inanç kimliğine dönüşmektedir. Bu yazıtlarda dikkat çeken başka bir nüans ise, *aša-drauga* (*doğruluk-yalan*) mücadelesinin vurgulanmasıdır.

Herodotos'un beyanına göre, Persler çocuklarını eğitirken, üç basit kurala göre yetiştirmektedirler. Bunlar; "ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek" idi. Yalan söylemek, Pers inancında kötü bir eylem olarak sınıflandırılmaktadır. Xerxes'ten sonra tahta çıkan II. Artaxerxes ise, Pers inancında yeni bir oluşum sergilemektedir. II. Artaxerxes kraliyet yazıtında, Tanrı Ahura Mazda dışında, Anahita ve Mithra kültlerine de rastlanmaktadır. Bu durum klasik literatürdeki bilgiler ile desteklenmektedir. Akhaemenid dönemine dair, klasik materyallerde geçen önemli veriler bulunmuştur. Örneğin, Herodotos ve Strabon, Persler'in tanrı heykeli ya da sunak yapmadıklarını, ayrıca Magların gerçekleştirdiği ritüelleri ve ateş, su, toprak ve rüzgar gibi elementlerin bu inançta kutsal sayıldıklarını kaydetmektedirler.

Akhaemenid dönemine son veren Büyük İskender'den itibaren, Zerdüştlük inancı farklı bir sürece girmektedir. Yaşanan bu süreçte, kutsal kitap Avesta'nın tahribata uğradığı bilinmektedir. Büyük İskender'in ölümüyle ardından kurulan Hellenistik dönem krallıklarının kısa ömürlü olduğu bilinmektedir. Daha sonra Pers topraklarında kurulan Parth Devleti döneminde, Zerdüşt inancı benimsenerek, bu din ile ilgili bazı yaptırımlar uygulanmaktadır. Özellikle tahribata uğrayan Avesta'nın, *Parth Kralı* Walaxš (Vologeses) zamanında tekrar bir araya getirmek için çalıştığı Denkart tarafından beyan edilmektedir. Parthların ardından kurulan Sasani Devleti döneminde ise, Zerdüştlük inancı ayrı bir boyuta ulaşmaktadır. Sasani krallarının emri ile Avesta kitap haline getirilerek, ehl-i kitap statüsüne kavuşmuştur. Ayrıca Sasani döneminde, Zerdüştlük devletin dini politikası haline gelerek bir kimliğe bürünmüştür. Bugün elimize ulaşan Avesta'nın küçük bir kısmı olmakla beraber, kurtarılan bu bölümün Sasani döneminde din adına gerçekleştirilen yaptırımlara borçlu olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Eski Pers dönemi yazıtları, Avesta kayıtları ve Pahlavi metinleri dışında, Zerdüştlük inancı adına önemli verilerin ciddi bir kısmına Yunan ve Roma kaynaklarından ulaşılmaktadır. Yunanların tabiriyle Zoroaster figürü, klasik literatüre M.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıldan itibaren giriş yaparak, bu inanç hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Yunanlar Zoroaster adını, "yıldızlara tapan" veya "yıldız kahini" olarak yorumlayıp, Zoroaster'in astroloji ile ilgili yönüne vurgu yapmaktadırlar. Ayrıca klasik materyallerde ele geçirilen bulgulara göre, Zoroaster'i Kral Ninus ve

Semiramis dönemi ile çağdaş hale getiren metinlere rastlanılmaktadır. Ve en önemlisi, Magların ritüellerini ayrıntılarıyla anlatan bu kayıtlar, Zoroaster’i de bir Mag portresinde çizmektedir. Yunan ve Roma verilerinde sıklıkla vurgulanan Mag terimi “büyücü” kelimesiyle özdeşleştirilmektedir. Modern Hint-Avrupa dillerindeki “büyü” (*magic, magia*) kelimesiyle ilintili olduğu düşünülen bu terim, Persçe’deki *mag*-kökünden türetilerek, Antik Yunanca’ya “μαγεία”, Latince’ye ise “*magia*” olarak geçmektedir. Antik Yunanlar ve Romalılar için, μάγοι kelimesi ile Zoroaster ve Ahura Mazda sembolünün denk olduğu görüşü hakimdir ve bu manevi imgelerin büyüünün mucidi olarak kaydedilmesi önemli bir çıkarım olmaktadır. Yunan ve Roma literatüründeki bilgiler, aynı zamanda Batı algısı üzerinden Doğu dünyasına bakış açısını ve yabancı bir din olarak bilinen Zerdüştlüğün bu kaynaklar üzerinden değerlendirilmesi hususunda bir perspektif yaratmaktadır. Erken dönemlerden itibaren Batı dünyasında görülen bu ilginin, Rönesans dönemine kadar uzandığı ve modern dönemde ise Nietzsche’nin eserine kadar yansıdığı dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- Antik Kaynaklar

Agathias, Histories, transl. with an introd. and short explanatory notes by Joseph D.Flendo. Corpus Fontium Historiae Byzantinae; Vol. 2 A: Ser. Berolinensis, 1975.

Ammianus Marcellinus. History, Volume II: Books 20-26. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 315. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

Ammianus Marcellinus. History, Volume I: Books 14-19. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 300. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950.

Appian. Roman History II, Books VIII Part II-XII. Translated by Horace White. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.

Arrianos, Flavius, İskender'in Seferleri (Aleksandrou Anabasis), çev. Meriç Mete, İdea Yayınları, İstanbul, 2005.

Diodorus Siculus. Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17. Translated by C. Bradford Welles. Loeb Classical Library 422. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica. Books 11–14. English, The Persian Wars to the fall of Athens : Books 11–14.34 (480–401 BCE) / Diodorus Siculus ; translated, with introduction and notes by Peter Green. 1st ed. University of Texas Press, 2010.

Dio Chrysostom, Orationes.

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/Discourses/36*.html

Diogenes Laertius, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, çev. Candan Şentuna, YKY Yay., İstanbul, 2003.

Eusebius of Caesarea, Chronicle, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, in; Roger Pearse et al., The Tertullian Project, Early Church Fathers, 2008.

Herodotos, Tarih, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yay., 2002.

Iamblichus, Life Of Pythagoras, Translated from The Greek, by Thomas Taylor, London, 1818.

Ksenophon, Kyrou Paideia (Kyros'un Eğitimi), çev. Furkan Akderin, Alfa Yay., İstanbul, 2007.

Michaelis Glycae, Annales, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,

Plutarch. Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles. Translated by Frank Cole Babbitt. Loeb Classical Library 306. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1936.

Plutarkhos, Paralel Hayatlar: İskender-Sezar, çev. İo Çokona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

Strabo. Geography, Volume VII: Books 15-16. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 241. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.

- **Araştırma Eserler**

Aram, Kosyan.(2017). “About the Historical Sources of Movses Khorenatsi’s History”, *Institute of Oriental Studies of NAS RA*, Fundamental Armenology No 2 (6), pp.1-4.

Akyazar Hekimoğlu, Aslı. (2015). *Eski İran’da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayinevi.

Arslan, Ahmet. (2018). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi I*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Beck, Roger. (1991). *Thus Spake not Zarathustra: Zoroastrian Pseudepigrapha of the Greco-Roman World*. A History of Zoroastrianism. Vol. III. Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule. With a contribution by Roger Beck. (Handbuch der Orientalistik 1/8/1/2/2A.) (ss. 491-565). Leiden/Köln: EJ. Brill.

Boyce, Mary. (1982). *A History of Zoroastrianism. Volumes II*. (Handbuch der Orientalistik 1/8/1/2/2/2a.) Leiden/New York/Köln: E. J. Brill.

Boyce, Mary and Frantz Grenet. (1991). *A History of Zoroastrianism. Vol. III. Zoroastrianism Under Macedonian and Roman Rule. with a Contribution by Roger Beck*. (Handbuch Der Orientalistik 1/8/1/2/2A.) Leiden/Köln: EJ. Brill.

Boyce, Mary. (1990). *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism - Textual Sources for the Study of Religion*. Chicago: The University of Chicago Press.

Boyce, Mary.(1968). “On the Sacred Fires of the Zoroastrians”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 31, No. 1, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, pp.52-68.

Boyce, Mary. (1996). “On the Orthodoxy of Sasanian Zoroastrianism”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 59, No. 1, pp.11-18.

Bremmer, Jan N.(1999). “The Birth of the Term 'Magic'”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 126, Dr. Rudolf Habelt GmbH, pp.1-12.

Brown, Robert. (1899). *The Religion of Zoroaster Considered in Connection With Archaic Monotheism*. London.

Cameron, George G.(1968). “Zoroaster the Herdsman”, *Indo-Iranian Journal*, Vol. 10, No. 4, Brill, pp.261-281.

Carastro, Marcello. (2012). Yunanistan’da Büyünün İcadı. (ss.690-697). *Antik Yunan*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları.

Carriker, Andrew. (2003). *The Library Of Eusebius Of Caesarea*. Brill, Leiden-Boston.

Collins, Derek.(2009). “Magic”, *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, ed. George Boys-Stones, Barbara Graziosi-Phiroze Vasunia, Oxford University Press, New York, pp.541-551.

Darmesteter, James. (1880). *The Zend Avesta, Part I*, Oxford.

Darmesteter, James (1883). *The Zend Avesta, Part II*, Oxford.

Dhalla, M.N. (1922). *Zoroastrian Civilization*. Oxford: Oxford University Press.

De Jong, Albert. (1997). *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. (Religions in the Graeco-Roman World 133.) Leiden/New York: Brill.

De Jong, Albert. (2008). Regional Variation in Zoroastrianism: The Case of the Parthians. *Bulletin of the Asia Institute. New Series, Zoroastrianism and Mary Boyce with Other Studies* 22: 17-27

De Jong, Albert. (2013), Religion in Iran: The Parthian and Sasanian Periods (247 BCE - 654 CE). In: Salzman M.R., Adler W. (Eds.) *The Cambridge History of Religions in the Ancient World II: From the Hellenistic Age to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press. 23-53.

De Jong, Albert. (2010), Religion at the Achaemenid Court. In: Jacobs B., Rollinger R. (Eds.) *Der Achämenidenhof. The Achaemenid Court*. Wiesbaden: Harrassowitz. pp. 533-558.

De Jong, Albert. (2015), Religion and Politics in Pre-Islamic Iran. In: Stausberg M., Vevaina Y.S.-D. (Eds.) *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Oxford: Wiley Blackwell. 85-101.

Duchesne-Guillemin, J. (2007). Zoroastrian Religion Part: 6. *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Vol. 3(2). (ss.866-909). Cambridge: Cambridge University Press

Eliade, Mircea. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*. çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Frenschkowski, Marco.(2015). “Christianity”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. Michael Stausberg ve Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Wiley Blackwell, Oxford, pp.457-476.

Garrison, Mark B.(2011). “By the Favor of Auramazda: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period”, *More Than Men, Less Than Gods, Studies On Royal Cult And Imperial Worship*, ed. Panagiotis P. Iossif, Andrzej S. Chankowski ve Catharine C. Lorber, Studia Hellenistica 51, Peeters Leuven - Paris - Walpole, pp.15-104.

Hartz, Paula. R. (2009). *Zoroastrianism*. UK, Chelsea House Publishing

Hintze, Almut. (2015). “Zarathustra’s Time and Homeland: Linguistic Perspectives”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg ve Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Wiley Blackwell, Oxford, pp.31-38.

Jackson, Williams. (1899) *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York: The Columbia University Press.

Jackson, Williams. (1896). On the Date of Zoroaster. *JAOS*. 17: 1-22.

Keith, A. Berriedale.(1915). “The Magi”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, pp.790-799.

Kingsley, Peter. (1990). Greek Origin of the Sixth-Century Dating of Zoroaster. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LIII: 245-65.

Kingsley, Peter. (1995). Meetings with Magi: Iranian Themes among the Greeks, From Xanthus of Lydia to Plato’s Academy. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 5 (2): 173-209.

Kuhrt, Amelie. (2012). *Eskiçağ’da Yakındoğu, c.II*. Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

Lincoln, Bruce. (2013), “Religion, Empire and the Spectre of Orientalism: A Recent Controversy in Achaemenid Studies”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.72, No.2, The University of Chicago Press, pp.253-265.

Luck, Georg. (2006). *Arcana Mundi: Magic and the Occult in The Greek and Roman Worlds: A Collection of Ancient Texts*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Modi, Jivanji Jamshedji.(1937). “*The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*”, Jehangir B. Karani’s Sons Book-Sellers & Publishers “Behranji Mansion” Sir Pheerozshaw Mehta Road, Fort, Bombay.

Moore, George Foot. (1912), “Zoroastrianism”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 5, No. 2, Cambridge University Press, Harvard Divinity School, pp.180-226.

Nichols, Andrew G. (2016). The Iranian Concept Aša and Greek Views of the Persians. *Studi Classici e Orientali*. 62: 61-86.

Skjærvø, Prods Oktor. (2005). *Introduction to Zoroastrianism*. EIrCiv 102a.

Stausberg, M. (2008) On the State and Prospects of the Study of Zoroastrianism. *Numen*. 55 (5). (2008): 561-600. Brill

Stausberg, Micheal.(2009). “Hell in Zoroastrian History”, *Numen*, Vol. 56, No. 2/3, *The Uses of Hell*, Brill, pp.217-253.

Vasunia, Phiroze. (2007). *Zarathustra and Religion of Ancient Iran The Greek and Latin Sources in Translation*. The K.R. Cama Oriental Institute, Mumbai.

Vitalone, Mario.(2004) “Fires and the Establishment of Ätas Bahräms in the Zoroastrian Tradition” *Zoroastrian Rituals in Context*, ed.Michael Stausberg, Brill, Leiden-Boston, pp.425-442.

West, E.W. (1897). *The Sacred Books of the East*. Vol. XLVII. Oxford.

West, M.L. (2010). *The Hymns of Zoroaster*. I.B.Tauris.

West, Martin L. (2015) “The Classical World”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Micheal Stausberg, vd., Wiley Blackwell, s.437-450.

Wiesehöfer, Josef. (2019). *Antik Pers Tarihi*. çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Totem Yayınevi

Wilkinson, Philip. (2008). *Religions*. Amerika Birleşik Devletleri: DK Publishing

Windischmann, F., Geiger, W., H. H. (1897). *Zarathushtra in the Gathas and in the Greek and Roman Classics*. Leipzig: Otto Harrassowitz.

Zaehner, R.C. (1961). *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London.

Zeller, Eduard. (2008). *Grek Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan, Say Yay., İstanbul.

- İnternet Kaynakları

Beck, Roger. (20.07.2002). *Zoroaster v. As Perceived By The Greeks*. Encyclopædia Iranica. <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-iv-as-perceived-by-the-greeks> (11.09.2019).

Boyce, Mary. (15.12.1984) *Ahura Mazda*. Encyclopædia Iranica, I/7, <http://www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda> (25.11.2019).

Boyce, Mary. (15.12.1987). *Ātaškada*. Encyclopædia Iranica III/1. <https://iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid> (25.11.2019).

Boyce, Mary. (15.12.1987). *Ātaš*. Encyclopædia Iranica, Vol. III/1. <http://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire> (25.11.2019).

Burstein, Stanley M. (15.12.1989). *Berossus*. Encyclopædia Iranica, IV/2, <http://www.iranicaonline.org/articles/berossus-babylonian-4th-3rd-century-priest-chronicler-whose-work-has-some-bearing-on-iranian-history> (19.10.2019).

Chaumont, Marie Louise. (15.12.1984). *Agathias*. Encyclopædia Iranica, I/6 <http://www.iranicaonline.org/articles/agathias-byzantine-historian-b> (13.08.2019).

Chaumont, Marie Louise .(15.12.1986). *Arrian*. Encyclopaedia Iranica, II/5, <http://www.iranicaonline.org/articles/arrian-greek-historian> (13.08.2019).

Chaumont, Marie Louise. (15.12.1989). *Ammianus Marcellinus*. Encyclopædia Iranica, I/9. <https://iranicaonline.org/articles/ammianus-marcellinus> (13.08.2019).

Chaumont, Marie Louise. (15.12.1992). *Clement of Alexandria*. Encyclopædia Iranica, V/7. <http://www.iranicaonline.org/articles/clement-of-alexandria-titus-flavius-clemens-probably-b> (13.08.2019).

Chaumont, Marie Louise. (15.12.1986). *Appianus*. Encyclopædia Iranica, II/2, <http://www.iranicaonline.org/articles/appianus-alexandria-historian> (06.03.2020).

Chaumont, Marie Louise. (15.12.1995). *Dio Cassius*. Encyclopædia Iranica, VII/4. <http://www.iranicaonline.org/articles/dio-cassius>. (05.05.2020).

Dandamayev, Muhammad A. (01.01.2000). *Magi*. Encyclopædia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> (23.08.2019).

Duchesne-Guillemin, Jacques. (15.12.1984). *Ahriman*. Encyclopædia Iranica I/6-7, <http://www.iranicaonline.org/articles/ahriman> (11.09.2019).

Duchesne-Guillemin, Jacques. (15.12.1998). *Epiphanius*. Encyclopædia Iranica, Vol. VIII, Fas.c 5, <https://iranicaonline.org/articles/epiphanius>. (18.12.2019)

Garsoïan, Nina. (01.01.2000). *Movses Xorenac'i*. Encyclopædia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci> (11.09.2019).

Kellens, J. (15.12.1987). *Avesta*. Encyclopaedia Iranica, III/1. <http://www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book> (27.11.2019).

Malandra, William W. (20.07.2005). *Zoroastrianism, I. Historical Review*. Encyclopædia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/zoroastrianism-i-historical-review> (13.12.2019).

Malandra, William W. (20.07.2009). *Zoroaster ii. General Survey*. Encyclopædia Iranica. <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-ii-general-survey> (19.11.2019).

Schmitt, Rüdiger. (20.07.2002). *Zoroaster: i. The Name*. Encyclopædia Iranica. <https://iranicaonline.org/articles/zoroaster-i-the-name> (19.11.2019).

Tafażzoī, Ahmad. (15.12.1991). *Činwad Puhl*. Encyclopædia Iranica, V/6. <http://www.iranicaonline.org/articles/cinwad-puhl-av> (15.08.2019).

Tuplin, Christopher J. (01.01.2000). *Xenophon*. Encyclopaedia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/xenophon> (28.09.2019).

Wiesehöfer, Josef. (15.12.2003). *Hermippus of Smyrna*. Encyclopædia Iranica, <https://iranicaonline.org/articles/hermippus-of-smyrna> (05.01.2020)

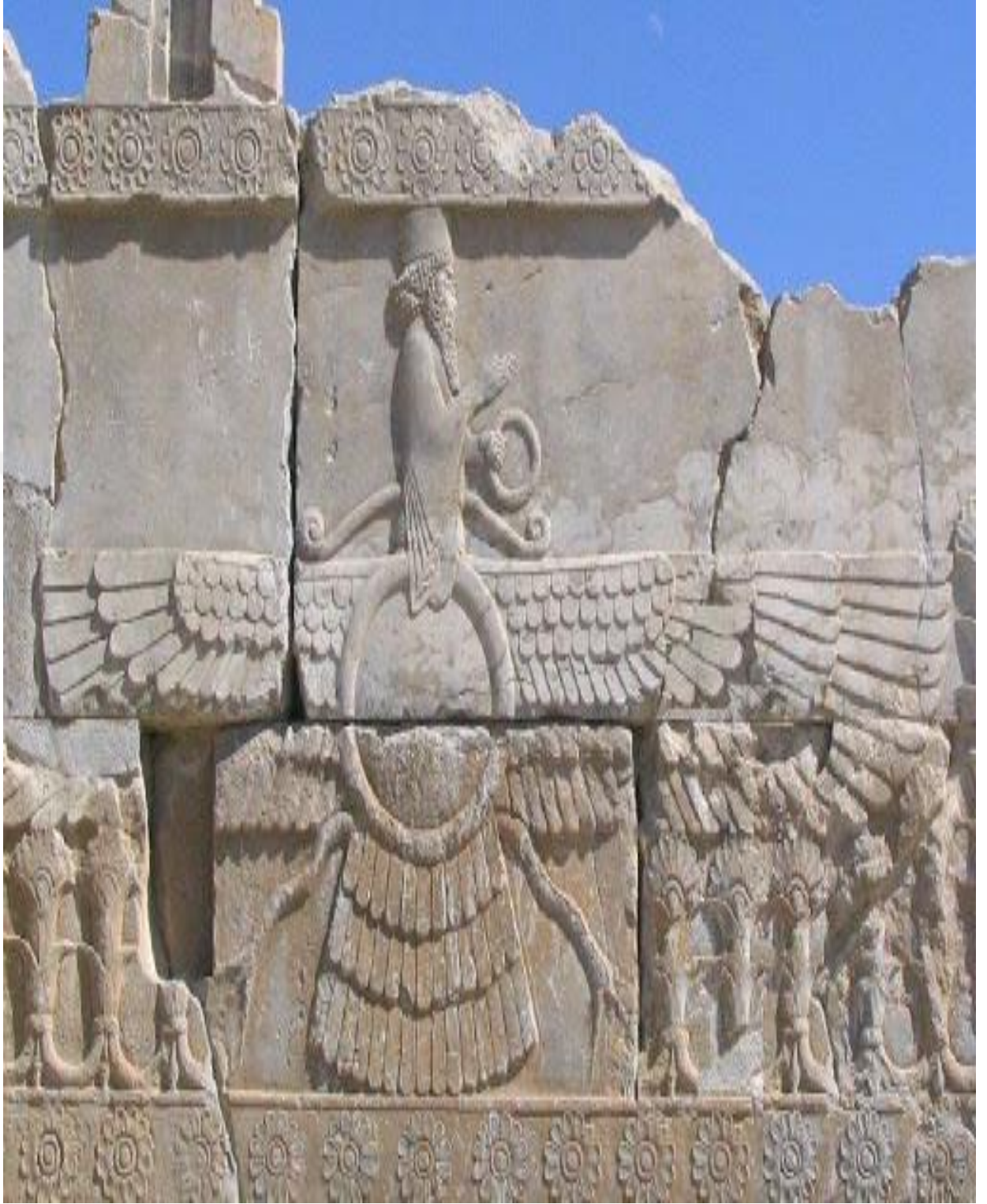
EKLER

Ek 1: Bistun Yazıtı

Kaynak:

https://en.wikipedia.org/wiki/Behistun_Inscription#/media/File:Behistun_inscription_reliefs.jpg, (02.06.2020).

Ek 2: Ahura Mazda

Kaynak: https://www.ancient.eu/Ahura_Mazda/, (02.06.2020).

Ek 3: Pasargadae

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Pasargad_ (02.06.2020).

Ek 4: Zarathustra

Ek 5: Dini ritüelden bir Mag.

Ek 6: Ateşgede